

## II. Het redelijk alternatief: 1973 – 1982

‘Voor verhitte strijd over ideologie moet U niet in de eerste plaats bij D’66 zijn, maar in de ideeënguerrilla vindt U ons in de voorste gelederen. En we zijn zo vrij te denken dat U daar allemaal méér mee opschiet.’ – Jan Terlouw (1975)

‘Dat er een basisfilosofie is ontkent eigenlijk niemand meer, ook niet de pragmatici van het eerste uur. De decentralisatie enerzijds en de trits ‘geen macht zonder controle, horizontaal organiseren, geen opeenhoping van functies anderzijds vormen even zo vele uitdagingen tot het formuleren van een samenhangende maatschappijvisie.’ – Chel Mertens (1975)

‘Na tien jaar parlementair ‘actie voeren’ is er toch een politieke partij ontstaan, die meer is dan een actiepartij. Een politieke partij met een maatschappijvisie....’ – Hein van Oorschot (1977)

‘Men zegt wel, dat politiek Nederland een driestromenland aan het worden is. Als dat zo zou zijn, dan zijn wij de vierde stroom die uit een eigen bron gevoed wordt. [...] D’66 is een kritische hervormingsgezinde partij. Wij willen geen vernieuwing om de vernieuwing en geen behoud om het behoud. D’66 wil belangrijke maatschappelijke hervormingen tot stand brengen.’  
– Jan Glastra van Loon (1977)



Toen de vorming van een progressieve volkspartij in 1973 mislukte, na afwijzing daarvan door het congres van de Partij van de Arbeid, kwam D66 in een impasse terecht. Dat leidde bijna tot opheffing, maar op het congres van 21 september 1974 bleken 242 stemmen voor opheffing net niet genoeg voor de vereiste tweederde meerderheid. En dus moest de beweging haar weg vervolgen. Terlouw nam het partijleiderschap van Van Mierlo over en langzaam begon een proces van zelfvernieuwing. De partij won opnieuw aanhang, en dat was met name te danken aan bezieling en het leiderschap van Terlouw en de onvermoeibaarheid en denkkraft van Jan Glastra van Loon, in het kabinet Den Uyl staatssecretaris van Justitie.

Zo brak de periode van het ‘redelijk alternatief’ aan. D66 wierp zich op als ‘vierde stroming’ naast de ‘hoofdstromen’ van de volkspartijen, en daarmee ontstond ook een discussie over mogelijke grondslagen. Weinigen geloofden nog dat D66 zou ‘mee-ontploffen’ met het bestel, en er kon dus maar beter gewerkt worden aan een ideologisch fundament. Sommige partijleden wezen op de liberale wortels (dat er veel leden van de vvd en de JOVD bij de oprichting van D66 betrokken waren, was ook geen toeval). Erwin Nypels benadrukte, onder andere in voordrachten die hij hield op introductiebijeenkomsten van de Jonge Democraten – bekend als ‘HET VERHAAL’ – dat D66 ‘een eigentijdse voortzetting van de vrijzinnig-democratische stroming van voor de Tweede Wereldoorlog’ was, ‘die wordt beschouwd als de progressieve, sociale tak van het Nederlandse liberalisme’. Terlouw sprak op zijn beurt tijdens de algemene beschouwingen van 1976 van ‘post-socialistische liberalisme’. Politiek-filosoof, partijhistoricus en oud-Statenlid Pieter Fokkink karakteriseerde in 1981 het denken van D’66 in het politiek-cultureel tijdschrift *Civis Mundi* als het streven naar ‘verantwoordelijk individualisme’, een samenleving waarin ‘iedere burger volwaardig, d.w.z. met volledige

eigen verantwoordelijkheid, in de samenleving kan functioneren’.

Gestaag werd er gewerkt aan een breder inhoudelijk profiel, onafhankelijker van de Partij van de Arbeid. De duidelijkste omslag, zo blijkt uit de verkiezingsprogramma’s en beleidsplannen, is echter het stelling nemen tegen milieuvervuiling, verspilling en wat toen werd beschouwd als het mate-loze materialisme. De urgentie daartoe werd zeker na het in 1972 verschenen rapport van de Club van Rome, *Grenzen aan de groei*, sterk doorvoeld. D66 voelde zich geroepen om aan de bevindingen over overbevolking en schaarste direct gehoor te geven. In de jaren daarna zou de partij zich dan ook steeds vaker opwerpen als milieupartij met een cultuurkritiek. ‘De samenleving is door een bocht aan het gaan’, zei Terlouw op het partijcongres van 29 november 1975 in Leiden. ‘De tijd van de industriële expansie is voorbij of bijna voorbij. De oplossingen van vroeger gaan niet meer op. De honger naar vaatwasmachines en kleurentelevisies neemt af. [...] De samenleving moet door de bocht, moet van materiële groei naar immateriële groei.’ Het Beleidsprogramma 1977-1981 sprak van de ‘overgang van het industriële naar het post-industriële tijdperk’ door middel van het besef ‘dat welvaart méér omvat en in de kern iets anders betekent dan de beschikking over vervaardigde (materiële) goederen’.

Het tweede leven van D66 leidde in 1981 tot een daverende verkiezings-overwinning: liefst 17 zetels worden behaald. Maar het tweede kabinet-Van Agt, bestaande uit D66, PvdA en het in 1980 opgerichte CDA – een ‘samen geraapt stelletje’, zei Hans Wiegel destijds niet geheel onterecht over die laatste partij – hield niet lang stand. De PvdA en CDA kregen onenigheid over bezuinigingen, en de eerste trad uit. Het rompkabinet-Van Agt III kwam tot stand. In de kort daarop volgende verkiezingen wonnen de sociaaldemocraten drie zetels. Het CDA leverde er drie in. Maar D66 kreeg de hardste klappen en zakte naar zes. Terlouw besloot afscheid te nemen. Wéér moest D66 zich bezinnen op haar rol.

## Congrestoespraak door Jan Terlouw (1973)

Toespraak gehouden op de veertiende Algemene ledenvergadering van D66 op 24 november in het Jaarbeurs Congrescentrum in Utrecht

Dames en heren democraten,

D'66 is altijd een goede graadmeter geweest voor het maatschappelijk gebeuren. Dat gold in 1966, dat geldt ook vandaag nog. Kijk eens naar de activiteit van de leden: energiecrisis, politieke crisis, monetaire crisis. Er zijn de laatste twee maanden dingen gebeurd in de wereld die heel diep kunnen ingrijpen in onze westerse, welvarende samenleving. Leveranciers van grondstoffen worden zich in snel tempo bewust van hun macht. Het verspillende noordelijk halfrond moet zich ineens vertrouwd maken met de gedachte dat wat een theoretische afhankelijkheid was, harde realiteit aan het worden is.

[...]

Jarenlang heeft met name D'66 er op gehamerd dat de verspilling van de wegwerpeconomie moest ophouden, dat versobering op den duur onvermijdelijk zou zijn, en daarmee herverdeling van de welvaart.

't Gaat nooit precies zoals je denkt.

We weten niet of wat nu gebeurt het begin is van een herverdeling van macht en welvaart op de wereld. We weten niet hoe onze economie zal reageren. We weten niet hoe de bevolking zal reageren als versobering – in plaats van groei in besteedbaar inkomen, waaraan we gewend zijn – werkelijk doorzet.

Wij hebben overwogen of het niet in de ware aard van onze partij zou liggen om alle congresstukken opzij te schuiven en te gaan praten over de omwentelingen die op ons af rollen. Al zouden we dat willen, ik geloof dat het niet

kan, omdat er een grondige voorbereiding nodig is. Zonder dergelijke studie, opsplitsing in onderwerpen, discussies in verschillende werkgroepen, zou een debat over de energiecrisis onvoldoende diepgang hebben.

Wel stel ik voor dat bij het programmatische werk in de partij deze problematiek de hoogste prioriteit krijgt en om er eventueel over een paar maanden een deelcongres aan te wijden. (Hiermee verraad ik de clou van mijn betoog, nl. dat D'66 moet blijven.)

[...]

Intussen kunnen we er als D'66 niet aan ontkomen vandaag over onszelf te praten.

Zeven jaar hebben we met succes over anderen gesproken, die moesten ontploffen, hervormen, versplinteren, veranderen of gewoon verdwijnen, welk scenario ze gedeeltelijk hebben gevolgd. Nú lijkt onze horzelfunctie zo langzamerhand uitgespeeld. We moeten nu de vraag stellen en beantwoorden of we het daarbij laten, of dat we ook betekenis toekennen aan de korf vol honing die intussen is vergaard.

Als ik in de weken na Zaanstreek [op 17 oktober 1973 leed D66 een grote nederlaag bij gemeenteraadsverkiezingen voor Zaanstad, die gehouden werden na het samenvoegen van de zeven Zaangemeenten] de kranten opensloeg, had ik het gevoel op mijn sterfbed te liggen, omringd door neven en nichten die vriendelijke dingen zeiden over de overledene. Nauwelijks kon ik daarbij een gevoel van vrolijkheid onderdrukken, bij de gedachte aan de gezichten die de meewarige omstanders zouden trekken als de doodgewaande de dekens opzij zou slaan en vrolijk uit bed zou springen om de wenenden en rouwenden op de eerste de beste verkiezingsbijeenkomst aan hun lofprijzingen te herinneren.

Een blik op de geschiedenis, die kort zal zijn. Voor een gedetailleerde beschrijving verwijs ik graag naar het artikel van Paula Wassen in het laatste nummer van de Haagse Post [*D'66: Afkicken en aan de slag*, 24 november 1973]. D'66 is ontstaan uit bezorgdheid over het zieke bestel, uit sarcasme over het ijdele geklep over beginselen, uit onbegrip voor de links/rechtschaal, uit verveling over het mateloze gemeier in de politiek en bij voorbaat uit woede over de nacht van Schmelzer.

Een beweging waren we, met de blik op de lange termijn en internationaal gericht. Fundamentele hervormingen zouden we teweeg brengen in de samenleving, via staatsrecht en partijpolitiek. Een beginsel hadden we niet op schrift, maar we noemden onszelf Democraten, en legden hiermee toch een beginsel vast: democratisering van de samenleving, tot in z'n verste hoeken.

Toen Kamerverkiezingen in zicht kwamen losten we een oude belofte in: vóórdat de kiezer zijn stembiljet invulde maakten we bekend met wie we eventueel zouden kunnen regeren; want we vonden dat de stem van de kiezer aan betekenis moest winnen. Sedertdien hebben zich in D'66 honderd verschillende stromingen geopenbaard. Stroming 28 vindt dat we voor 28% moeten samenwerken met de PvdA, stroming 74 is van mening dat we dit voor 74% moeten doen. De verkiezingen van een jaar geleden hebben bewezen dat iedere stroming gelijk heeft. De hoge nummers omdat er een progressief kabinet uit de bus is gekomen, de lage nummers omdat we zetels hebben verloren.

Ik som op wat sinds 1966 is bereikt, mede, soms grotendeels, door ons.

- a) Bestuurders zijn gemakkelijker bereikbaar geworden voor actiegroepen en burgers zonder relaties.  
Openbaarheid van bestuur komt nu voor.  
Het begrip van openheid wordt niet meer weggelachen.
- b) Er is een begin van democratisering, in bedrijfsleven, opleidingsinstituten, universiteiten, e.d.
- c) Het milieuprobleem is herkend, de industriële groei is in discussie, het belang van meerjarenplanning wordt ingezien.
- d) Verschillen in politieke opvattingen zijn duidelijker geworden
- e) Er is een kabinet dat Keerpunt als belangrijk uitgangspunt hanteert en in Keerpunt zitten een heleboel van onze wensen en ideeën.

Er is dus iets bereikt. Wij zijn er niet voor niets geweest. Electoraal zitten we echter slecht. Wat doen we nu? Wegwezen?

De afgelopen twee maanden ben ik veel de partij in geweest. De meeste regio's heb ik bezocht. Ik wilde weten wat de leden van hun partij verlangden. U hebt mij niet kunnen kiezen en eerlijk gezegd had ik zelf ook niet zoveel

keus. Maar vóór het congres wilde ik weten of ik het met de meeste leden eens zou kunnen worden over de lijn van de partij. Dat is een noodzakelijke voorwaarde om de functie te kunnen uitoefenen waar ik door een samenloop van omstandigheden in ben gerold. Ik meen gemerkt te hebben dat die éne lijn er is. U kunt dat zelf beoordelen, want ik ga nu uiteenzetten wat ik er van vind. Ik zie voor een trotse partij als Democraten'66 altijd is geweest, twee mogelijkheden.

De eerste is opheffen.

Daar is best wat voor te zeggen. Een deel van onze doelstellingen is bereikt. Staatsrechtelijke hervormingen zitten in de molen, openbaarheid is geen vies woord meer, democratisering komt hier en daar op gang. De PvdA is uit z'n malaise, is op landelijk niveau verjongd en gemoderniseerd in z'n opvattingen, heeft een minister-president in het Catshuis, en zou daarom zeker een royale bloemenkrans op ons graf leggen, rust zacht, in lief en leed de uwe, de dankbare erfgenamen. De polarisatie, een van onze briljante ontdekkingen, is min of meer een feit. Van progressiviteit hebben we niet het alleenvertoningsrecht – ook zonder ons blijven er krachtige progressieve stromingen, waarvan sommigen ons in radicaliteit zelfs op onderdelen overvleugelen, wat ze gegund is. Want je kunt nog zo'n warmbruisend, links hart hebben, zonder hoofd klopt het niet lang.

Polarisatie gelukt, progressiviteit gegarandeerd, Keerpunt in uitvoering, we zijn niet meer nodig. We doen niet mee aan de verkiezingen in het voorjaar, over 3 jaar vertrekken de laatste Eerste Kamerleden, de Tweede Kamerfractie blijft zolang het kabinet blijft, maar doet niet meer mee aan volgende Kamerverkiezingen. Op de dag van die verkiezingen wordt de partij opgeheven met een luisterrijk feest, bierglazen worden geheven en geleidigd in nu wat dikkere buiken dan weleer, maar even goedgemutst (de mensen, niet de buiken), en D'66 gaat de geschiedenis in als de eerste politieke partij die dood is gegaan zonder te sterven.

Dat is mogelijkheid één. En ik vind dat we hem moeten verwerpen. Ik zal u zeggen waarom ik dat vind. D'66 heeft altijd gezegd het eeuwige leven niet voor zichzelf te wensen. Maar dat betekent niet dat we onze ondogmatische aanpak, onze monomane drang tot democratisering, ons zoeken naar persónsgerichte oplossingen wilden opgeven. Het betekende dat we bereid waren deze mentaliteit, deze benadering, over te hevelen naar een



groter verband, naar een grote progressieve volkspartij (PVP), waarin het een belangrijke stroming zou zijn.

Zo'n PVP komt er voorlopig niet. Het congres van de PPR en het congres van de PvdA hebben hem voorlopig in de ijskast gezet. Dat is hun goed recht. Het moet mogelijk zijn om op genomen beslissingen terug te komen. Maar het heeft wel consequenties voor D'66. Want het enige directe alternatief voor de verloren PVP zou voor onze partij zijn: opgaan in de PvdA. Dat alternatief is onaanvaardbaar.

De PvdA is landelijk een goede bondgenoot voor een progressief beleid, maar lokaal vaak te conservatief, historisch nog te sterk gericht op een bepaalde groep, zit voor een krachtig milieubeheer vooral in gemeenten en provincies vaak nog vastgebakken in de oude patronen van werkgelegenheid en industriële expansie. De PvdA heeft belangrijke minderheden en soms zelfs meerderheden die persoonlijke verantwoordelijkheid t.o.v. centralistische maatregelen onderwaarderen, heeft i.h.a. niet dezelfde opvattingen over de participatiemaatschappij als wij.

U begrijpt mij goed. Ik zeg deze dingen niet uit nijd tegen de PvdA. Integendeel.

Juist omdat we veel gemeen hebben, juist omdat we programmatisch het dichtst bij elkaar staan, is het nodig de verschillen met deze partij aan te geven. Over het verschil tussen ons en de VVD hoeft ik niet uit te wijden. Als de heer Wiegel twee zinnen heeft uitgesproken kan een kind van zes dat verschil al aangeven, of hoe oud moet een kind zijn om het woord portemonnee te kennen.

De polarisatie is een feit, inderdaad. Maar het is geen verhelderende polarisatie, het is een hitsende. Wij zijn met de polarisatie begonnen. Ik wil niet ontkennen dat het polarisatiegedrag van de progressieve partijen wel eens een onzuiver element heeft gehad. Maar de hoofdzaak van deze polarisatie was het duidelijk aangeven van wezenlijke politieke verschillen, niet het tegen elkaar opzetten van belangengroepen. Toch is het vooral deze laatste uitwas die de VVD heeft opgepikt en uitgebouwd. De VVD is uitgegroeid tot een grote, conservatieve groepering, die met liberalisme natuurlijk niets meer te maken heeft, maar wel een reëel alternatief zou kunnen zijn voor de progressieve combinatie.

Helaas, de vvd biedt geen eigen ontwerp, geen eigen conceptie van de maatschappelijke ordening. Ik hoor alleen incidentele, weinig constructieve kritiek. Den Uyl deugt niet. Vredeling deugt niet, Gruijters deugt niet. Even leek er iets fundamenteels te gaan gebeuren toen er principiële kritiek werd geleverd op het beleid van Van Kemenade, maar Wiegel at zijn tong bijna op vanwege het haastige inslikken toen hij tegenover de kamer stond, die een paar argumenten wilde horen. Dat is het algemene beeld van de vvd in 1973: ontzettend flinke zinnen uit het boekje 'Hoe word ik met enkele schriftelijke lessen een succesvol politicus' voor zalen met 2000 kritiekloze aanhangers, zo mak als een lam tegenover kritische tegenstanders.

Je zou kunnen zeggen dat de druiven zuur zijn, vanwege het ledenbestand en het aantal Kamerzetels en zo, en iets van het sap van de druif zal er ook wel bijzitten, maar overwegend is toch mijn ergernis dat op deze manier de polarisatie ontaardt in een oververeenvoudiging van problemen, aan verscherping van belangentegenstellingen, niet tot een verheldering van verschil in inzicht. Het is dit laatste wat D'66 altijd voor ogen heeft gestaan. De sluiers van het compromis, zo vaardig geweven door met name de grote confessionele politici, moesten worden weggenomen, zodat we de bruid in het gelaat konden zien en vaststellen of ze een Rachel of een Lea was. Onze polarisatie moest leiden tot helderheid, tot een krachtmeting tussen programma's, niet tussen mensen. De realiteit gebiedt te zeggen dat de kiezers die soort polarisatie nog maar gedeeltelijk hebben gewild, want het bleek onmogelijk om na de verkiezingen een puur progressief kabinet te vormen. Dat tast de betekenis van verhelderende polarisatie niet aan. De huidige polarisatie leidt tot tolerantie die niets oplost.

- Als je nagaat waarom D'66 is opgericht;
- als je zoekt wat in alle programma's, nota's, beleidsplannen, het leidende principe was;
- als je in gesprekken met D'66-ers overal in het land merkt wat hen bezielt, dan is dat de wens om de mensen mondig te laten worden en een beslissende stem te geven bij beslissingen die hen aangaan.

Men noemt een samenleving waarin dat naar tevredenheid is geregeld wel een participatiemaatschappij. Helaas weet ik geen beter woord. Het klinkt als een soort veredelde vennootschap – en eigenlijk is het dat ook. Een open

vennootschap waarin iedere burger vennoot is. Dit beeld van de samenleving dat ons voor ogen staat vind ik onvoldoende terug bij andere partijen. Voeg daar bij wat ik heb gezegd over het wegvallen van het perspectief van een PVP en over de oneigenlijke aspecten van de huidige polarisatie en de conclusie moet wel zijn dat D'66 niet mag verdwijnen. Onze benadering kan in de Nederlandse politiek niet worden gemist en zou bij opheffing onvoldoende kansen krijgen in andere partijen.

Wat is nu de tweede mogelijkheid? Die is niet gewoon doorgaan zonder iets te veranderen. Want er is buiten ons iets veranderd. Het perspectief van de PVP is voorlopig van de baan, én de kiezers hebben te kennen gegeven dat D'66 zijn eigen politieke opvattingen minder zorgvuldig verborgen moet houden, wil men op ons stemmen.

Daarom zie ik als tweede, en feitelijk enige, mogelijkheid dat wij, zelfbewuster dan voorheen, onze eigen plaats in het politieke krachtenveld afbakenen. Die plaats is er. We nemen hem al lang in, maar we hebben het zelden durven uitspreken. Je wordt er namelijk zo echt een partij van en dat strijdt met onze hunkering naar de beweging. Toch valt er niet aan te ontkomen. Het kindje kan niet altijd schone verwachtingen blijven wekken door te bewegen in de moederschoot. Eéns moet het op eigen benen gaan staan.

Een niet-socialistische, progressieve partij, dat zijn we. Je kunt proberen er een naam aan te geven, bijvoorbeeld sociaal-liberale partij, maar deze woorden zijn zo beladen dat ik de voorkeur geef aan de naam die we hebben: Democraten. Daarin weerspiegelt zich onze diepste drijfveer: democratie. Ik ben me ervan bewust dat deze opvatting, dat D'66 zijn eigen, niet socialistische progressieve plaats moet opeisen in het politieke krachtenveld, door verschillende mensen zal worden uitgelegd als een ruk naar het midden. Zij menen dat progressief identiek is met socialistisch. Dat zal me dan een zorg zijn. Ik heb de laatste tijd heel wat snierende opmerkingen gehoord over D'66, met de strekking dat we niet progressief genoeg zouden zijn. Als je analyseert waar het om gaat zijn er dikwijls centralistische maatregelen in het geding of het gaat er om dat we geen uitspraken willen onderschrijven die niet hard te maken zijn. Ik hoor het nooit als het democratisering betreft, of mondigheid van de burger, of beheer van de aarde. Het soort progressiviteit dat betekent een afbouw van de individualiteit of heel flink zijn met woorden, kun je van me houden. Progressiviteit die alleen de functie

heeft om te tonen hoe progressief je bent, houdt vernieuwing waar die nodig en mogelijk is, alleen maar tegen.

D'66 moet blijven. Wij kunnen niet gemist worden bij het bestrijden van de kleine dictatuur, de dictatuur van het voorbereidingsbesluit, van het bestemmingsplan, van de moeilijke woorden.

Een aardbeving schudt de fundamenten van de wereldeconomie: monetaire crisis, energiecrisis, milieucrisis. Prognoses voor de lange termijn moeten herschreven worden. Welvaartsstijging moet veranderen in welvaartsher-verdeling. In zo'n tijd is meer dan ooit nodig een ondogmatische, analytische, redelijke aanpak, moeten oplossingen worden gezocht waarbij geen heilige huisjes worden gespaard. Ik kan niet voor mijn verantwoording nemen om in deze situatie D'66 te laten verzwakken of verdwijnen, om niet te proberen wat er aanwezig is aan talent, aan oorspronkelijke benadering, aan onafhankelijke denkkracht, opnieuw te bundelen en in te zetten voor de Nederlandse samenleving. [...] Jaren zijn we verscheurd geweest, zoals ras-individualisten nu eenmaal gemakkelijk verscheurd zijn.

Wat we nu nodig hebben is eendracht en geloof in onszelf.

## Pamflet: *De filosofie van D'66* door Henk Zeevalking (1973)

Een herdruk van dit pamflet verscheen in *De Democraat*, II (1978), nr. 3, 14-15

De roep om een eigen filosofie wordt in D'66 sterker. Confessionelen en socialisten hebben een filosofie, de PPR – zegt men – heeft er een, zelfs de VVD schijnt er een te hebben.

Derhalve kan D'66 niet achterblijven menen velen. Blijven wij dan achter bij anderen? Ik meen van niet. Het verschil met anderen is alleen dat wij tot nu toe meenden onze levensbeschouwelijke basis niet te moeten etaleren. Men kan zich afvragen waarom we dat eigenlijk vonden. Misschien ligt de verklaring wel in het feit, dat we als non-conformisten in de politiek van verschillende richtingen kwamen. Dat velen onzer met de filosofie van thuis gebroken hadden om een eigen weg te gaan.

Onze eigen weg gaan. Zie daar de verschijningsvorm van onze filosofie. Voor velen van ons was dat een nieuwe levenshouding. Aan de afgezworen filosofie van vroeger hadden we geen behoefte meer. We meenden dat we aldus uniek waren, maar dat was een vergissing. Vanaf de zeventiende eeuw knaagden soms weinigen, dan weer velen aan het geweten van onze cultuur. Aan de dogmatische zekerheden van die cultuur of die nu van godsdienstige dan wel staatkundige of economische huize waren.

We kennen de politieke zekerheden zonder welke er geen heil is voor velen. Wij D'66-ers hebben zo'n heilsleer niet. We hebben dat gemeen met de 'Liberals' in England, de 'Freie Demokraten' in Duitsland en de Radikaal Socialisten in Frankrijk. Als zij zijn wij burgerlijke radicalen die van evoluties meer verwachten dan van revoluties en die niet zelden van twee kanten de klappen krijgen.

Maar van klappen worden kinderen groot, zegt men.

### **De filosofie van de redelijkheid**

Het is de rede die het burgerlijk radicalisme voedt. Rede en politiek zijn nochtans van huis uit tegenstellingen. Aan politiek en religie ligt de mythe ten grondslag. Confessionele politiek is derhalve minder een zaak die met zichzelf in tegenspraak is dan menigeen denkt. [...] Een mythe is een verhaal dat een vertekend beeld geeft van de werkelijkheid. Het is de remedie bij uitstek tegen vervreemding die de wereld de mens opdringt in zijn leven. De mythe appelleert aan de hoogste en laagste instincten van de mens.

Hij woelt emoties los. Gevoelens kunnen positief en negatief zijn, het gehele scala dat ligt tussen scheppen en vernietigen. De vervreemding die deze wereld scheidt gaat de mens met behulp van mythen te lijf. Desondanks is hij er niet in geslaagd die vervreemding te doorbreken.

Misschien heeft de mens het steeds in de verkeerde richting gezocht. Want wie van de wereld vervreemd is kan nog iets anders doen dan zijn heil zoeken bij een of andere mythe. Hij kan gewoon terugkeren naar huis, naar zijn geweten. Dat is een weinig tot de verbeelding sprekende, doch wel een doeltreffende zaak. Met behulp van dat geweten zal hij zijn evenwicht kunnen hervinden. Zo'n mens is een rationalist. Een vrouw of man die niet kan verheerlijken, niet kan verketteren.

Ik ben ervan overtuigd dat velen in D'66 deze gedachten kunnen onderschrijven. Dat dit met de velen die de partij de laatste jaren – sedert 1971 – verlieten eveneens het geval is.

Voor alle rationalisten in de politiek – politieke non-conformisten als men wil – blijft onder één voorwaarde D'66 het tehuis. Die voorwaarde is dat de leiders van die partij zich niet anders voordoen dan hun gezond verstand hen ingeeft. Dat wil zeggen ieder het zijne gevend. Slagvaardigheid is dan een eerste vereiste. Een tweede vereiste is dat men bereid moet zijn de bakens te verzetten, als het getij verloopt. Want de enige goede politicus, hetzij bestuurder, hetzij volksvertegenwoordiger, is de pragmaticus.

De rede dwingt een dergelijke houding af. Die rede veronderstelt dat de mens vrij is. Vrij in het bepalen van zijn politieke of godsdienstige keus.

Vrij om zijn eigen toekomst te kiezen. Wat nu een vrij mens voor zichzelf verlangt kan hij een ander niet ontzeggen, houdt ons in zakelijkheid de rede voor. En waar vrijheid een deelbaar begrip is komen de problemen opdoemen. Volledige vrijheid voor de een betekent onvrijheid voor veel anderen. Hebben we derhalve emotioneel met het begrip vrijheid geen moeite, rationeel hebben we het des te meer. Het heeft wat met broederschap te maken als onze ratio ingeeft dat het vrijheidsbeginsel door het gelijkheidsprincipe dient te worden ingedamd. De rede gaat uit van vrijheid en streeft naar gelijkheid. In deze eenvoudige zin ligt de levensbeschouwing van de burgerlijke radicaal, de links-liberaal, de D'66-er besloten. [...]

Ratio en kritiek zijn de fundamenteën van een cultuur die het burgerlijk radicalisme nastreeft te realiseren en in stand te houden.

Die ratio en kritiek moeten meer dan andere waarden in staat worden geacht een evenwicht te vinden tussen vrijheid en gelijkheid.

Aangezien de balans tussen beide slechts in theorie in evenwicht zal zijn zal er steeds een spanningsveld blijven bestaan. Meer dan met andere politieke groeperingen het geval is bevindt D'66 zich in dit spanningsveld. In concreto betekent dit, dat op vele gebieden de vrijheid van minderheden moet worden beperkt om die vrijheid rechtvaardiger te verdelen over allen.

[...]

Dogmatisme is de natuurlijke vijand van de ratio. De rede kent slechts één dogma: dat hij geen dogma's kent. Een gevolg daarvan is dat zo'n ondogmatische, niet de wijsheid in pacht hebbende, partij, doorgaans weinig briljante ideeën heeft. Dat zit in de aard van het beestje. Want dat beestje weet uit ervaring dat de ideeënverkundigers van nu niet zelden de tirannen van morgen zijn.

Het aanvaarden van vrijheid en gelijkheid als uitgangspunten voor een praktische en slagvaardige politiek houdt nog iets in. Te weten het vrij zijn van vooroordelen. Andere politieke partijen zijn beter noch slechter dan D'66. Voor leden van en kiezers op D'66 betekent de partij meer hun politieke tehuis dan andere partijen. Niets meer en niets minder.

Sommigen hebben dat tehuis inmiddels verlaten, anderen hebben het nog niet ontdekt. Daar zullen we met ons allen het nodige aan moeten doen. Vooroordelen met betrekking tot andere partijen en hun aanhang mogen we dan niet hebben. Wij zijn en voelen ons immers geen uitverkorenen.

Psychologisch is het hebben van vooroordelen, ressentimenten, trouwens onverstandig, evenals een blijvende polarisatiegedachte voor een partij die aan de ratio appelleert onverstandig is. Polarisatie kan uitgroeien tot verkettering, tot vooroordelen. Als pragmatisch middel geoorloofd, als beginsel is het verwerpelijk.

Het rationalisme roept op tot begrip en verdraagzaamheid. Het werkt relativerend en verwerpt uitersten. Vrijheid en gelijkheid vinden in de redelijkheid hun voedingsbodem, anderzijds kan de rede slechts in vrijheid tot groei komen.

[...]

## Onderwijs

Wie de mens van morgen meer vrijheid en gelijkheid wil geven en een betere verdeling van deze democratische waarden over allen wil bewerkstelligen dient bij het onderwijs te beginnen. Eerst basisonderwijs, daarna middelbaar en hogeronderwijs voor allen. De leerplicht dient ten minste tot 18-jarige leeftijd te worden verhoogd. In dat onderwijs zal naast de intellectuele vorming de kunstzinnige vorming volledig aan zijn trekken moeten komen.

Dat een en ander miljoenen guldens meer zal gaan kosten dan thans aan het onderwijs wordt uitgegeven, komt mij gerechtvaardigd voor. Men verdedigt onze beschaving, in zoverre daarvan sprake is, beter met een zo perfect mogelijk onderwijsstelsel dan met straaljagers en kanonnen al zal men nooit geheel buiten bepaalde destructieve afweermiddelen kunnen. Aan constructieve middelen dient echter verre de voorkeur te worden gegeven. Goed onderwijs is zo'n middel. Gedegen onderwijs is een investering die niet zal nalaten resultaten af te werpen. Een betere geldbelegging valt uit maatschappelijk oogpunt nauwelijks te bedenken. [...]



## Nawoord

Het uitgangspunt van D'66 is van aanvang af geweest het zich aandienen als een programpartij. Daardoor onderscheiden we ons van andere partijen die zich bij voorkeur beginselpartijen noemen.

Wij noemden ons Democraten, een begrip dat vrijheid en gelijkheid om-slaat. Met anderen dacht ik dat dit voldoende en duidelijk was. De geleden verkiezingsnederlaag in november 1972 doet sommigen roepen om een filosofie als uitgangspunt voor onze politieke doelstellingen.

De bedoeling van dit pamflet is geen andere geweest dan een bescheiden poging aan te tonen dat onze filosofie was en is:

- het scheppen van vrijheid en gelijkheid
- het redelijk benaderen van de nationale en internationale problematiek
- het zich onbevooroordeeld opstellen tegen politieke tegenstanders van welke signatuur dan ook.

Rest nog de vraag of wij steeds trouw zijn gebleven aan onze filosofie. Die vraag zal iedere D'66-er zelf naar eer en geweten moeten beantwoorden. Als we het kunnen opbrengen te erkennen dat de een hier heeft gefaald en de ander daar, dan is er al veel ten goede gekeerd.

## Bijdrage aan de algemene politieke beschouwingen door Jan Terlouw (1976)

Gehouden in de Tweede Kamer op 12 oktober

[...] Wat is politiek? Het geheel van maatregelen waarmee men een land (gewest, stad) bestuurt, zegt het woordenboek. Dit zou de indruk kunnen wekken dat politiek alleen is het bestuurlijk apparaat met het controlerend orgaan, Regering en parlement. Maar zo wordt de betekenis van politiek niet beleefd door de mensen. Politiek is macht en machtsstrijd. Het cement van de samenleving, het chaos-voorkomende, het ordenende, is macht. Een aanzienlijk deel van die macht is politieke macht.

Daarom behoort een regering, behoren politieke partijen die alleen willen weten van macht als die democratisch gekozen en gecontroleerd is, zich voortdurend af te vragen wat er gaande is, niet alleen in het bestuurlijk apparaat, maar ook, of vooral, in de hele samenleving.

Onlangs is verschenen het rapport 1975 van het Sociaal en Cultureel Planbureau. In algemene zin is uit dat rapport dat hier vanavond al eerder is geciteerd, de conclusie getrokken, dat Nederland conservatiever is geworden in de periode na 1970. Die kwalificatie lijkt mij juist voor zover het gaat over een verminderde tolerantie tegenover mensen van een ander ras of waar het gaat over de nog steeds aanwezige neiging tot stigmatisering, tot negatieve beoordeling van de werkloze. Maar lang niet in alle opzichten kan men de toegenomen onlust- en angstgevoelens afdoen met vernieuwd conservatisme. De Nederlander blijkt bijvoorbeeld helemaal niet zo ontevreden over zijn inkomen. Het is het welzijn, nu en vooral in de toekomst, dat hem zorgen blijkt te baren.

In 1966 had de ontevredenheid over de samenleving tot gevolg een sterke vernieuwingsgezindheid. Opmerkelijk is dat, volgens het rapport, de on-

tevrede nu weinig neiging vertonen tot vernieuwing. Wij kunnen dat gemakshalve conservatisme noemen, maar het zou ook geen luxe zijn om na te gaan of de sterk vernieuwende partijen – waarbij ik D'66 graag als eerste noem – wel steeds voldoende hebben bekeken welke vernieuwingen werkelijke verbeteringen waren. Het is immers al te gemakkelijk om degenen die niet in extase worden gebracht door vernieuwingen die je zelf voor verbeteringen houdt, maar die dat nog niet hebben bewezen te zijn, voor conservatief uit te maken.

Overigens, het staat voor mij vast dat de hoofdpunten van vernieuwingen van D'66, namelijk maatschappelijke democratisering en bescherming van natuur en milieu, het welzijn van de mensen wel degelijk hebben verhoogd en dat dit ook zo is ervaren. De malaise, het gevoel van onzekerheid en ongerustheid voor de toekomst, zit 'm niet in het materiële vlak. De westerse mens lijdt aan afstomping, aan automatisering, aan vervreemding van zichzelf, van zijn medemensen en van de natuur.

In dit proces, zegt Erich Fromm, heeft de mens zich zelf veranderd in een ding; het leven is ondergeschikt geworden aan het bezit, 'het zijn' wordt overheerst door 'het hebben'. Terwijl de wortels van de Westerse cultuur, zowel Grieks als hebreuws, de vervolmaking van de mens tot doel van het leven maakten, houdt de moderne mens zich bezig met de vervolmaking van de dingen en met de kennis om deze te vervaardigen. Het lijkt erop dat ten langen leste de Westerse mens begint in te zien, of liever aan te voelen, dat zijn monomane hang naar bezit, naar productie en consumptie, een werkelijke rijping tot volwaardig mens-zijn, een werkelijke aanvaarding van het leven, in de weg staat. Nu het aantal mensen dat alle materiële goederen bezit toeneemt, staan ook steeds meer mensen met lege handen, diezelfde mensen. Zij staan te meer met lege handen, omdat datgene wat de westerse cultuur aan niet-materiële waarden bezat voor een groot deel is losgeslagen.

- De machtswillekeur van hoogleraren is ingeperkt, maar ook de zo positieve eerbied voor de briljante leermeester is daarmee verdwenen.

- De frustrerende druk van de gemeenschap om totaal ontwortelde huwelijken toch in stand te houden, is gelukkig weg; maar ook verkommeren steeds meer kinderen in het niemandsland tussen twee ouders die het gevecht om vrede wat al te gemakkelijk opgaven.

- De kerken kunnen de mensen niet meer klein houden, waaraan zij zich

vroeger nogal eens schuldig maakten; maar zij die God dood verklaarden, hebben verzuimd de ontredderde gelovigen een andere 'zin van het leven' voor te houden.

Terwijl de materiële voorzieningen toenamen, is er in het veld van de niet-materiële waarden veel gekapt en weinig geplant. Onderwijs, zal men zeggen, is verreweg de grootste begrotingspost. Dat is zo, maar het overgrote deel van ons onderwijs is materieel gericht. Dit kabinet heeft zoveel gedaan aan de sociaal-culturele sector, kan men tegenwerpen. Zeker, maar de sociaal-culturele sector ontwikkelt zich in hoofdzaak volgens maatstaven die zijn ontleend aan de produktiesector; de sociaal-culturele sector is dienstbaar aan de produktiesector, in ieder geval meer dan omgekeerd.

Wie vroeger om een kopje melk verlegen zat, ging het lenen bij de buurvrouw. De techniek heeft in die situatie verandering (en verbetering) gebracht. Wij hebben nu een koelkast. Maar hiermee is ook een brokje menselijk contact verloren gegaan en daar is niets voor in de plaats gekomen. Dat hebben wij verzuimd te doen. Iemand wiens kind vroeger ziekteverschijnselen vertoonde, liep in zijn ongerustheid naar de buren om raad, of om van zijn telefoon gebruikte maken. Nu heeft hij zelf telefoon en binnen tien minuten staat de ambulance voor de deur. Dat is natuurlijk een grote verbetering en ik zou het niet graag missen, maar er is ook iets door weggevallen. Wij hebben verzuimd dat weggevallene opnieuw in te vullen. Wij hebben elkaar niet meer nodig. Machines en organisaties, perfecter dan mensen, hebben de taken overgenomen. En wij hebben niets gezocht om de kilte die daardoor ontstaat te verjagen. Dat hebben wij verzuimd.

Technocratie en bureaucratie hebben de plaats ingenomen van contacten tussen mensen onderling en tussen mens en cultuur: beter, efficiënter, goedkoper. We willen ze niet meer missen, maar we zullen moeten leren, ermee te leven, wij zullen moeten eisen dat technocratie en bureaucratie ondergeschikt zijn aan de mens. Het gaat om de mens, niet om de machine, niet om het systeem. Al 500 jaar voor Christus of daaromtrent sprak Zarathustra: 'Uw vruchten zijn wel rijp, maar gij zijt niet rijp voor uw vruchten'. Inderdaad, de straaljager, de maanraket, de computer, ook het sociale stelsel, het zijn rijpe vruchten, prachtige produkten van het menselijk kunnen. Helaas, wij zelf blijken niet rijp om er mee te kunnen leven, wij zijn niet rijp voor

onze rijpe vruchten. Wij kunnen niet leven met onze verworvenheden. Is het dan verwonderlijk dat het Sociaal Culturele rapport moet constateren dat de mensen – ondanks de gestegen welvaart – ontevredener, ongelukkiger en banger worden?

Wij leven in een wereld van machines en dat is beangstigend, als niet op ieder moment duidelijk is dat de machine ondergeschikt is aan de mens, een dienaar, een hulpmiddel. En hoe onduidelijk is dat als we corresponderen met computers of als cruise missiles zelfstandig hun weg vinden naar een vijandelijk doel. Mens en machine zijn tegenstrijdige begrippen, en toch doen wij er alles aan, via consumptiedwang, via groeivoeten, macro-economische verkenningen, prioriteitstellingen, zelfs via ons onderwijs, om ze met elkaar te verzoenen.

[..]

Als de mensen onzeker zijn, en bang voor de toekomst, dan komt dat niet omdat ze bang zijn dat de materiële voorzieningen gaan haperen, dat de welvaart niet meer zal groeien, maar omdat wij proberen mens en machine met elkaar te verzoenen, omdat we niet aan de mens bouwen, maar aan de technocratie, omdat we vervreemden van elkaar en van de natuur en daardoor van onszelf, omdat we menen dat onze persoonlijke moeilijkheden kunnen worden opgelost door de bureaucratie, omdat we ons richten niet op wat we zijn, maar op wat we hebben, omdat we schaalvergroting toepassen tot we begin noch einde kunnen zien en knielen voor deze gouden gigant.

Mijnheer de Voorzitter! Wellicht denkt u dat ik een anti-groeiverhaal aan het houden ben. In het geheel niet. Ik probeer alleen te begrijpen waarom de mensen dan zogenaamd weer conservatiever worden en wat het antwoord van de politiek moet zijn.

De vraag 'groeï of geen groeï' is achterhaald door de veranderde situatie in de wereld. De vraag voor Nederland luidt nu veeleer of we a. voldoende vernieuwing kunnen realiseren om een behoorlijk welvaartsniveau te handhaven, en b. of die welvaart werkelijk welzijn zal kunnen voortbrengen. Voorthollen als een blind paard is onzin, terugdeinzen naar de middeleeuwen evenzeer.

De fractie van D'66 is van mening dat vooruitgang, in de zin van toenemend geweld, massificatie, schaalvergroting, onmenselijking, overname van alle arbeid door machines, funest is. Anderzijds is het gevaarlijke onzin om het productieapparaat weg te trappen, of de ondernemers de schuld te geven van de vervreemding. Het is de hele Westerse cultuur die een zo grote nadruk heeft gelegd op het 'hebben', en die cultuur in zijn geheel wankelt nu door de gevolgen ervan. De oplossing is niet niks meer te doen, of minder te doen, de oplossing moet worden gevonden door het anders te doen, door prioriteiten te verleggen. Leidraad daarbij kan zijn, dat maatregelen geen systemen moeten dienen, technocratische noch bureaucratische noch politieke systemen, maar mensen. Het geluk van die mensen wordt bepaald door de mate waarin ze creatief zijn, contact met elkaar hebben en contact hebben met natuur en cultuur. Het welvaartsniveau is daarvoor alleen instrumentaal; het is geen doel in zichzelf.

[...]

Het gevoel nutteloos te zijn is vernietigend voor een mens. Dat gevoel heeft hij als hij ongewild werkloos is; hij kan het ook hebben als hij acht uur per dag zinloze arbeid verricht. Geregeld lees ik in de kranten dat men (vooral in het westen van het land) nauwelijks vakmensen kan krijgen. Dat klopt met wat ik vorig jaar bij de algemene beschouwingen heb gezegd over een kort onderzoekje bij een aantal gewestelijke arbeidsbureaus. Wie een vak kent hoeft niet werkloos te zijn. Ik wil niet pleiten voor een teruggaan naar de zuiver technische opleidingen van vroeger, zonder algemene vorming, maar als we terecht zijn gekomen in een situatie dat bij deze opleidingen het vakmanschap niet meer een belangrijke plaats inneemt, dan zijn we op de verkeerde weg. Want vakmanschap geeft plezier en voldoening; algemene vorming zonder vakmanschap is steriel, algemene vorming naast vakmanschap verruimt de blik. Zijn er eigenlijk nog jonge mensen die een gewelf kunnen metselen?

Vakmanschap, ambachtelijk kunnen, scheidt niet alleen vreugde voor de man of vrouw zelf, het is ook onontbeerlijk voor de stadsvernieuwing, die dreigt te stagneren omdat er geen vaklieden zijn. Daar moet iets aan gebeuren. Wij vinden het erg belangrijk, wij vinden het essentieel, dat mensen op hun eigen kleine schaal, naar eigen inzichten hun leven, hun woon- en leefpatroon kunnen inrichten.

Niemand hoeft het vandaag de dag te doen zonder inkomen, al is het leven met het minimumloon zeer sober. Het betekent dat geldstromen van enorme omvang hun weg vinden naar hen die om de een of andere reden niet werken. Onder hen zijn er velen die graag wél zouden werken. Tegelijkertijd is er werk in overvloed dat niet kan worden verricht, omdat er geen geld voor is; in de sociaal-culturele sector, bij de ouden van dagen, de hulpbehoevenden, de eenzamen, de ontwortelden, in vervuilde natuurgebieden en noem maar op. Wat is dat voor bizarre situatie? Werkgelegenheid hoofdpunt van het regeringsbeleid, de erkenning dat het fnuikend voor iemand is om geen zinvol werk te kunnen doen, enorme geldstromen, en talloze baantjes die open moeten blijven door geldgebrek. Zou er soms iets met het systeem aan de hand zijn? Denken wij misschien toch meer aan perfectie van het systeem dan aan de mens voor wie het is ontworpen?

Men spreekt van misbruik van de sociale wetten – een randverschijnsel. Geen randverschijnsel is de toename van ziekten, niet ziekteverzuim, van onvrede met de situatie, van stijging van het gebruik van medicijnen. Wij hebben het allemaal beter, ja zeker. En wij zijn meer ziek. Wij hebben een prachtig stelsel van sociale verzekeringen opgebouwd, en wij zijn meer ziek. Wij hebben een peperdure organisatie voor de volksgezondheid, en wij zijn meer ziek. Wij hebben uitgekookte diëten, kennis van voedingsleer, een farmaceutische industrie, trimbanen en sportvelden, en wij zijn meer ziek. Wij kunnen niet leven met onze verworvenheden, wij zijn niet rijp voor onze rijpe vruchten, wij worden er ziek van.

Of de mens er tegen kan, zijn verantwoordelijkheden tot een minimum te zien terug gebracht, of hij het de moeite waard vindt om in een ziekenhuis als nr. 316 zijn leven met een week verlengd te zien, of hij rijker wordt van nog een jaar langer onderwijs in iets wat het bestaande systeem weer een stap verder zal brengen, wij hebben het ons niet afgevraagd. Misschien hebben wij te ijverig aan de systemen gebouwd, zijn wij vergeten te kijken of zij wel naar menselijke maat zijn gesneden. De mensen moeten maar in de systemen passen.

De systemen zijn perfect, feilloos, sluitend, en in al hun volmaaktheid vaak belachelijk. Scholen, ziekenhuizen, tehuizen voor ouden van dagen werven met voorbeeldige ijver cliënten om maar aan hun subsidies te komen. To-

neelgezelschappen eindigen het seizoen met dure produkties om dezelfde reden. Allerlei gesubsidieerde instellingen zijn als de dood om geld over te houden, omdat anders het jaar daarop hun subsidies worden gekort. Mensen dienen systemen, systemen dienen computers, computers dienen de industrie, de industrie dient het materialisme, waaronder de Westerse cultuur gebukt gaat. Het klinkt wat retorisch – ik geef het toe – maar ik neem aan, dat de bedoeling duidelijk is. [...]

We hebben nu een aantal jaren samengewerkt met de grootste socialistische partij terwijl D'66 zelf geen socialistische partij is. Ondanks meningsverschillen kon die samenwerking standhouden, omdat de PvdA een vernieuwingsgezinde partij is, nooit te lui om na te denken over de koers die de samenleving neemt of zou moeten nemen. Toch is D'66 in wezen veeleer liberaal dan socialistisch, in die zin dat de partij zich vooral richt op het individu en diens plaats in de samenleving. Waarom dan toch voelt D'66 zo weinig verwantschap met de politiek van de vvd?

Dat heeft vooral de volgende twee redenen.

- a. De vvd geeft er weinig blijk van iets te begrijpen van de culturele crisis waarin de westelijke wereld zich bevindt.
- b. In de praktijk richt het vrijheidsbegrip van de vvd zich vooral op de vrijheid materiële goederen te verwerven. Dat blijkt o.a. uit het nieuwe verkiezingsontwerpprogramma. D'66 vindt – en ik citeer hier [Ernst Friedrich] Schumacher – dat een leven, allereerst gewijd aan het nastreven van materiële doelen, leeg en fundamenteel onbevredigend is. Zo'n leven zet persé de ene mens op tegen de andere, de ene natie tegen de andere, want de behoeften van de mens zijn oneindig en oneindigheid kan alleen worden bereikt op geestelijke, nooit op stoffelijk gebied.

Het CDA is tot stand gekomen. Er valt nog weinig te zeggen over de innerlijke samenhang ervan, noch over de politieke richting die zal worden ingeslagen. Helaas, een explosie van het bestaande partijstelsel heeft sinds 1966 niet plaatsgevonden, misschien is het meer een implosie. Ik hoop – voor de politieke helderheid waarop het Nederlandse volk recht heeft – dat niet alleen de confessionele, maar ook de politieke grondslag van het CDA duidelijk zal worden, maar het geloof daarin, als vaste grond van deze hoop, mis ik.



Ik wil nog iets zeggen over de politieke overtuiging van D'66 vergeleken met die van de PvdA. Voor een gedeelte geldt wat ik ga zeggen ook voor de PPR: overigens bestaat er tussen de PPR en D'66 een grote overeenkomst in ideeën en opvattingen die pas in hun praktische uitvoering soms divergeren.

Eerst een voorbeeld uit de praktijk. De Partij van de Arbeid en de PPR zijn een boycot-actie begonnen tegen de AMRO-bank. D'66 doet daaraan niet mee, niet omdat wij het apartheidssysteem in Zuid-Afrika niet even grondig zouden verfoeien als die andere partijen, niet omdat wij ons niet zouden willen inspannen om aan dit systeem afbreuk te doen, wel omdat wij geen zondebok willen zoeken om de onlustgevoelens over onze eigen verantwoordelijkheid op af te wentelen; tot voor kort verdienen wij allemaal wat graag geld aan Zuid-Afrika. Wel omdat wij van de vele Nederlandse bedrijven die een commerciële relatie hebben met Zuid-Afrika, er niet één willen kiezen om in de ogen van het publiek in discredit te brengen, want dat vinden wij onrechtvaardig.

Nu over onze verhouding tot de PvdA iets meer in het algemeen. Het zou dwaasheid zijn niet te erkennen dat het socialisme ook in Nederland van grote betekenis is geweest; ik bedoel dat in positieve zin. De PvdA komt op voor de zwaksten in de samenleving. Al degenen die menen dat D'66 niet zou opkomen voor de zwaksten in de samenleving, maken een ernstige vergissing.

Het verschil zit in de waardering wie die zwaksten zijn. Voor de PvdA zijn de zwaksten nog altijd identiek of vrijwel identiek met de laagst betaalden. Zonder twijfel hecht de PvdA grote waarde ook aan bijvoorbeeld onderwijs voor deze zwakken, maar de identificatie is een materiële en ook één met een groep, met een klasse. Het is dan ook geen wonder dat oplossingen veelal worden gezocht in gemeenschapsvoorzieningen, in collectieve maatregelen. Ook D'66 zet zich in voor de 'zwakken van de PvdA'; dat is in negen jaar stemgedrag in deze Kamer wel gebleken. Maar voor ons zijn de zwakken ook, mede, misschien langzamerhand wel vooral, de vervreemden, de eenzamen, degenen die onmondig worden gehouden, degenen die het in de technocratie niet harden kunnen, degenen die vinden dat het ziellose, eentonige, nutteloze werk dat ze moeten doen een belediging is voor hun mens-zijn, de van hun menselijke contacten beroofden, de van hun verantwoordelijkheid beroofden en zij die merken dat de materialistische Westerse

cultuur hen meer en meer met lege handen laat staan.

Dat zijn de individuen, niet in een groep of klasse onder te brengen. En een individu-gerichte benadering springt zuinig om met oplossingen in de collectieve sfeer, want de bureaucratie die daarmee hand in hand gaat versterkt de vervreemding, verkilling en onmondigheid waarover ik sprak.

Het socialisme heeft grotere rechtvaardigheid en grotere solidariteit met de minst bedeedden gebracht. Thans, nu de materialistische Westerse cultuur en de materialistische mens daarin een identiteitscrisis en een motivatiecrisis beleven, nu blijkt dat we met onze rijpe vruchten, met onze verworvenheden niet weten om te gaan, is er een individualisering nodig, een post-socialistisch liberalisme, een liberalisme dat het belang van de socialistische inbreng in het nabije verleden erkent.

De vvd spreekt van 'gelijke kansen'. Dat is lang niet goed genoeg. De één wordt gezond geboren, met goed verstand en met evenwichtige, verstandige ouders. De andere zwak, zwak begaafd ook, met een egoïstische vader en een neurotische moeder. Gelijke kansen?

Post-socialistisch liberalisme scheidt per individu de kans die hij persoonlijk onvoldoende heeft meegekregen. Je kunt je inspanningen erop richten dat iemand die 30.000 verdient, maar qua capaciteiten er 40.000 waard is, inderdaad een veertigduizender wordt. Dat kun je doen. Maar ik weet wel een paar hogere prioriteiten. De politieke uitgangspunten van D'66 in hun gedaante van 1976 zijn neergelegd in een programma en worden volgende maand op een congres besproken. Ik ben van mening dat geen andere politieke partij in Nederland deze uitgangspunten dekt. [...]

## Pamflet: *Grondslagen van vrijheidsgezind politiek handelen* (1978)

Uit: *De Democraat*, II (1978), nr. 3, 3-5. Verschenen ter bespreking op het congres van 21 en 22 april 1978 in Zwolle

1. Voor D'66 staat voorop, dat politiek handelen slechts zinvol kan zijn als het leidt tot de handhaving en vergroting van de ontplooiingsmogelijkheden van individuele mensen. Deze ontplooiing moet geschieden in vrijheid en verantwoordelijkheid, naar eigen inzicht en overtuiging, in solidariteit met de medemens en zonder politieke, sociale en economische discriminatie van anderen.
2. Voor D'66 bestaat vrijheid niet uit afgeperkte terreinen waarop individuen hun gang kunnen gaan, maar uit ontplooiingsmogelijkheden die mensen voor elkaar scheppen door de manier waarop zij met elkaar omgaan. Die vrijheid bestaat slechts voor zover wij haar telkens opnieuw laten ontstaan.
3. Vrijheid zoals wij die verstaan vereist verdraagzaamheid in positieve zin. Dat wil zeggen, een houding die anderen en hun anders zijn niet slechts duldt maar hun verscheidenheid waardeert als een positief goed. D'66 ziet deze verscheidenheid tevens als de voornaamste bron van maatschappelijke vernieuwing.
4. Onze opvatting van vrijheid eist voorts, dat degenen die in onze maatschappij in verdrukking komen middelen worden geboden waarmee zij zich uit hun verdrukking kunnen vrij maken. Die middelen moeten worden afgestemd op individuele personen en hun behoeftes en wensen, en mogen niet worden opgelegd of opgedrongen als de afdoening van een plicht of ter verwerkelijking van een doelstelling die anderen hebben vastgesteld. Individuele vrijheid zoals wij die verstaan kan slechts bestaan op basis van solidariteit. Solidariteit mag echter niet individuele vrijheid in verdrukking

brengen, want dan ontardt zij (ongeacht de kwaliteit van de bedoelingen die haar voeden) in betutteling en autoritair gedrag.

5. Uit onze vrijheidsopvatting volgt, dat wij als toetsingscriteria voor de mate waarin ons vrijheidsideaal in de maatschappij wordt verwezenlijkt niet alleen zien de staatkundige waarborgen van de individuele vrijheid en de rechtsmiddelen die het individu heeft ter bescherming van zijn belangen. Evenzeer dient daarbij de mate beschouwd te worden waarin minderheids-groepen worden getolereerd en in staat gesteld zich naar hun eigen waarden en normen te gedragen, de manier waarop wij solidair zijn met in verdrukking geraakte mensen, de manier waarop onze maatschappij haar verantwoordelijkheid waar maakt jegens hen die door hun gedrag de vrijheid en de veiligheid van anderen in gevaar brengen, en de manier waarop het verwerven en het gebruik van macht in onze maatschappij wordt genormeerd en bewaakt.

6. Macht – d.w.z. het vermogen om het gedrag van anderen eenzijdig te beïnvloeden of, in het uiterste geval, te bepalen – is op zichzelf goed noch kwaad. Macht is zelfs onmisbaar als middel voor het tot stand brengen en handhaven van een maatschappij waarin mensen vreedzaam en in vrijheid met elkaar kunnen samenleven en samenwerken. Macht is een kwaad, wanneer zij verkeerd wordt gebruikt en vooral wanneer het verkrijgen en vergroten van macht een doel op zichzelf wordt. Zowel (de mogelijkheid tot) het verwerven als het uitoefenen van macht behoren onderworpen te zijn aan normen en toezicht. De beschikking over macht verplicht tot openheid en verantwoording tegenover degenen over wie zij wordt uitgeoefend. Het toezicht op de verwerving en het gebruik van macht kan slechts effectief zijn als dit zelf over macht beschikt. Daarom vereist een goed toezicht op macht niet alleen duidelijke spelregels en besluitvormingsprocedures maar ook een evenwichtige spreiding van macht. Monopolievorming en concentratie van macht moeten worden tegengegaan zowel in de overheids sfeer als in de particuliere sfeer.

7. D'66 beschouwt democratie als middel en als doel, als een manier om beslissingen te nemen en als een politiek ethische houding die openheid en verdraagzaamheid eist tegenover anderen, als iets dat voor een deel verwezenlijking is en als een ideaal om na te streven.

8. In deze opvatting is democratie een voortdurend proces van vernieuwing en hervorming waarin beslissingsmethodes (zoals besluitvorming bij meerderheid van stemmen, aanwijzing van vertegenwoordigers door vrije algemene verkiezingen, hoor en wederhoor, inspraak en medezeggenschap) niet op zichzelf waarde toekomen maar als middel dienen voor de vervulling van de dubbele opgaaf: mensen vrij maken en vrij laten.

Democratie is pas democratie als zij zichzelf in stand houdt.

9. Deze opvatting van democratie is niet verenigbaar met onwrikbare standpunten of dogma's over de inrichting van de maatschappij of over het gedrag dat mensen van elkaar mogen eisen en evenmin met kant en klare blauwdrukken voor een toekomstige maatschappij. Zij eist integendeel openheid en verdraagzaamheid jegens anderen (vooral minderheidsgroepen), een voortdurende kritische instelling tegenover alle, ook op democratische wijze tot stand gekomen beslissingen en de daarbij als uitgangspunt gekozen waarden en normen.

Ook democratische beslissingen moeten getoetst worden wat betreft hun effecten aan de hierboven (in punt 5) genoemde criteria.

10. D'66 streeft ernaar zijn standpunten en uitgangspunten zoveel mogelijk vatbaar te maken voor kritiek en voor toetsing op hun veranderende maatschappelijke betekenis door het formuleren van actiebeginselen die leidraad zijn van zijn beleidsprogramma.

11. Deze opvattingen van democratie eist niet in de laatste plaats, dat ook aan toekomstige generaties de ruimte en vrijheid wordt gelaten om aan hun toekomst vorm te geven – zoals wij die verkregen als nalatenschap van vorige generaties.

## TOELICHTING BIJ DE D'66-GRONDSLAGEN

### I. Inleiding

De democratische politieke partijen in Nederland hebben, net als Nederlanders zelf, veel gemeen in hun zedelijke uitgangspunten. Vrijheid, gelijkheid en broederschap; sociale rechtvaardigheid en het recht van ieder om zichzelf te zijn en te worden: al dergelijke termen verwijzen naar een complex van

waarden en normen, soms onderling strijdig maar vaak in elkaars verlengde liggend, waar we het in principe gemakkelijk allemaal over eens worden.

We maken ten slotte deel uit van dezelfde politieke cultuur, onderling verbonden niet alleen door de grote abstracties, maar ook door de uiterlijke kenmerken die de Nederlandse stijl van politiek bedrijven onderscheiden van die in andere landen.

Natuurlijk zal elke partij binnen het gemeenschappelijke waardencomplex een eigen, karakteristieke nuancering aanbrenge. Vaak leidt dat, vooral in manifesten en beginselverklaringen van het traditionele soort, tot versimpeling. Eén waarde (individuele vrijheid, sociale gelijkheid, christelijke naastenliefde) krijgt dan niet alleen de meeste nadruk maar wordt ook voorgesteld of al de andere er rimpelloos uit voortvloeien. Dat er wel eens dilemma's zijn, gevallen waarin moet worden gekozen tussen wat de ene en wat de andere waarde voorschrijft, daarvoor tonen zulke strijdbare geschriften meestal weinig oog.

De karakteristieke vertekening die met name elk van de drie traditionele partijen aan het gemeenschappelijk waardencomplex geeft, wordt versterkt door een ander verschijnsel: hoewel ze alle drie pretenderen volkspartijen te zijn, d.w.z. het beste te willen zijn voor alle bevolkingscategorieën, zijn bij elk van hen bepaalde belangengroepen sterker vertegenwoordigd dan andere: vakbeweging bij de PvdA, ondernemers bij de VVD, stands- en allerlei soc. – cult. organisaties bij het CDA, waar ook al die conservatieve realisten een natuurlijk tehuis vinden die macht willen zonder er veel nieuws mee te doen, en die weten dat die macht in het midden ligt.

Uit dit spel van belang en beginsel kwam een vrij stabiel systeem voort, dat zowel onderlinge strijd als samenwerking mogelijk maakte, en waarin elke partij voor de bekende problemen vanuit de bekende uitgangspunten naar de bekende oplossingen redeneerde. In de zestiger jaren echter begon steeds duidelijker te worden dat het systeem beter geschikt was om elkaar in de gaten te houden dan de onberekenbaar snel veranderende werkelijkheid. Uit dat inzicht werd D'66 geboren. Snelle onderkenning van de nieuwe, onvoorzienbare problemen, doorlopende analyse van de veranderende samenleving, aandacht voor telkens nieuwe punten waar mensen in de knel waren gekomen, dat alles met de creatieve medewerking van veel meer mensen dan tot nu toe bij de politiek betrokken waren geweest – dat waren voor de

oprichters van de nieuwe partij de ware kenmerken van vooruitstrevende politiek. Het oude spel van beginsel en belang raakte bij hen in diskrediet. De typische vertegenwoordigers van de traditionele belangengroepen kregen in de nieuwe partij weinig gehoor – in tegenstelling tot de actiegroepen met hun alarmschelfunctie. Het beroep op (een eigen keus uit) algemene beginselen werd als overbodig en parmantig ervaren, evenals het, daarmee meestal gepaard gaande, woordenrijk vertoon van bewogenheid.

Ideologisch en dogmatisch waren de gangbare en verwisselbare verwijten aan de traditionele partijen: traditionele overtuigingen werden voornamelijk gezien als spinrag dat een heldere kijk in de weg zat. Er was, met andere woorden, een nieuwe politieke mentaliteit aan bod gekomen, – maar zoals bij alles wat nieuw is, werd die omgeven door overdrijvingen en misverstanden, ook bij de aanhangers. Elk etiket had zijn nadelen. Nuchtere geesten onder de D'66-ers noemden zich zakelijk en pragmatisch, meer romantisch aangelegden spraken graag over de onzekerheid als levenshouding. En de tegenstanders, denkend in de termen van het oude spel, moesten in het ogenschijnlijk ontbreken van specifiek beginsel en belang en de nadruk op de orde van de dag wel een verdacht soort modieusheid zien, een 'onnederlandse' afwijking van karakterloze, technocratische opportunisten. Nu, tien jaar later, is het mogelijk scherper te omschrijven wat werkelijk nieuw was en karakteristiek is gebleven in de politieke aanpak waar D'66 voor staat.

## 2. Democratie als middel en doel

Door democratie centraal te stellen sloot D'66 natuurlijk aan op een belangrijke karaktertrek van de Nederlandse politieke cultuur. Er was tot dusver echter geen partij geweest die democratie als middel en als doel beschouwde. Als middel omdat de democratische beslismethode het beste aansluit bij het algemene streven naar een samenleving zonder geprivilegieerden; als doel, omdat democratie eist dat er ruimte is voor het tot bloei komen van individuele verschillen. Die eis kan de basis zijn voor een politiek programma. In dit opzicht staat D'66 alleen. [...]

Natuurlijk is deze korte omschrijving van andere politieke stromingen niet volledig, maar in het kader van deze beschouwing achten wij deze vereenvoudiging gerechtvaardigd. Onze keus voor democratie als beste beslismethode berust vooral op de overweging, dat het principe van *one man one vote*

de uitdrukking is van een vrij algemeen geaccepteerd rechtvaardigheidsbeginsel. Als het gaat om beslissingen die ieder raken behoort ieders opvatting even zwaar te wegen. Dat bij meningsverschil de meeste stemmen gelden is een spelregel om gemeenschappelijk tot beslissingen te kunnen komen, maar geen grondbeginsel van democratie. Daarom rijst hier de vraag of onder alle omstandigheden de meerderheid de minderheid mag binden. Democratie als middel is een beslismethode die uitgaat van gelijkwaardigheid van het individu; indien democratie beslissingen oplevert die aan de gelijkwaardigheid afbreuk doen zijn het nog wel meerderheidsbeslissingen maar geen democratische beslissingen.

Democratie is pas democratie als zij zichzelf in stand houdt. Om democratisch te kunnen beslissen moeten mensen ook echt vrij zijn om te beslissen, geestelijk, maatschappelijk en economisch. Hun beslissingen moeten er echter niet toe leiden dat ze die vrijheid verliezen. Daarmee levert democratie een dubbele opgave op: mensen vrij maken en hun vrijheid blijvend mogelijk maken.

### 3. D'66 en democratie

In de eerste tien jaar van zijn bestaan heeft D'66 zich sterk gericht op het realiseren en het versterken van de vrijheid om te beslissen: openbare besluitvorming in eerlijke en doorzichtige procedures met hoor en wederhoor; verantwoording door bestuurders en volksvertegenwoordigers; voor iedereen toegankelijke informatie; wegnemen van economische en sociale pressie die het nemen van vrije beslissingen ondermijnt. D'66 heeft invloed gehad. De stijl van politiek maken, van regeren is de afgelopen jaren drastisch veranderd. D'66 bracht opvattingen naar voren die door vele anderen als juist en gerechtvaardigd werden gezien. De laatste tijd heeft ons politieke handelen haar basis echter vooral gevonden in het tweede deel van de democratische opdracht: de mensen vrij houden.

### 4. Gemeenschap en individu

Het vrij houden van mensen heeft, zoals hiervoor al bleek, sterk te maken met de aanvaardbaarheid van meerderheidsbeslissingen in een maatschappij, die ruimte wil bieden aan veelvormigheid. Anders gezegd: waar liggen de grenzen voor dergelijke beslissingen? Vooral in onze ingewikkelde verzorgingsstaat krijgt deze vraagstelling steeds meer actuele betekenis. Een



rechtlijnig doortrekken van de thans zichtbare ontwikkelingslijnen zal onvermijdelijk leiden tot een vrijwel overheidsmonopolie op sociaal, cultureel en economisch terrein. Zelfs als dat monopolie via formeel juiste democratische meerderheidsbeslissingen wordt bereikt dan nog achten wij het resultaat verwerpelijk en wel omdat het monopolistisch is en daarmee de kiem in zich draagt voor economische, culturele, en sociale terreur. Monopolies maken mensen onvrij.

[...]

De mens is een gemeenschapswezen en individu tegelijkertijd. Werkelijke gemeenschap kan slechts bestaan door de aanwezigheid van individuen; elk individu ontleent zijn betekenis aan de aanwezigheid van een gemeenschap. Zij kunnen slechts als tegenhanger bestaan van elkaar. Daarom moet een gemeenschap die steeds intenser wordt – door het ontstaan van steeds meer gemeenschapsbelangen – ook steeds meer ruimte laten voor het individu.

### **5. D'66, solidariteit en toekomst**

Vrijheid van mensen handhaven eist verdraagzaamheid ten opzichte van andere, ruimte laten voor de uiteenlopende individuele opvattingen. Het eist ook solidariteit met anderen. Onze democratie zal geen lang leven beschoren zijn als ons streven er niet op is gericht anderen vrij te maken en te laten. Solidariteit is een onmisbaar onderdeel van een democratische levenshouding. Mensen vrij houden eist ook solidariteit en verdraagzaamheid ten opzichte van toekomstige generaties. Dat verplicht ons tot een behoedzaam beleid op die gebieden waar beslissingen onherroepelijk zijn, zoals bijv. in het milieu- en grondstoffenbeleid. Wij moeten er rekening mee houden dat anderen die na ons komen anders denken dan wij.

De democratie van vandaag veroordeelt zichzelf als zij slechts kan bestaan ten koste van de democratie van morgen.

### **6. Democratie als avontuur**

Met dit alles willen wij de democratie niet tot een nieuw geloof uitroepen. In naam van de democratie zijn in het verleden te veel kwalijke dingen gebeurd om dit op zichzelf abstracte begrip tot ideaal te verheffen. Democratie is een hoopgevend en een riskant avontuur, begonnen in een periode waarin het individu zich voor het eerst emancipeerde dwars tegen pater-

nalistische en oligarchische tradities in. Die emancipatie is nog lang niet afgelopen. Integendeel, dagelijks ontdekken wij nieuwe aspecten aan deze emancipatie. Aspecten die zichtbaar worden door het politieke handelen tot dusver en daarom op hun beurt weer politieke aandacht waard zijn. Begonnen als eerlijke beslismethode heeft de democratie geleid tot de moderne verzorgingsstaat waarin de spanning tussen individu en gemeenschap onze aandacht vraagt. Door scherp te letten op de voorwaarden van de democratie (dat zijn waarden die er van tevoren moeten zijn) proberen wij deze aandacht in een politiek programma uit te drukken.

## Congrestoespraak door Jan Glastra van Loon (1978)

Toespraak gehouden op de 22<sup>e</sup> Algemene ledenvergadering van D'66 op 22 april in Zwolle

Democraten,

De berichten over de partij zijn goed tot zeer goed. De berichten over de politiek in onze samenleving zijn heel wat minder rooskleurig. De Statenverkiezingen hebben laten zien dat de kiezers ons weer als van ouds zien zitten en dat de periode 1973-1977 een tijdelijke inzinking is geweest. Het ledenaantal is intussen tot een niet eerder bereikte hoogte gestegen en het stijgt nog steeds. De organisatie van de partij past zich aan die groei aan, het secretariaat werkt beter dan ooit. Hulde aan degenen die daar primair voor verantwoordelijk zijn. De partij is gezond. Zij vertoont een gezonde eenheid op de gekozen eigen lijn. Geen volstreekte eenheid – dat zou dodelijk zijn – maar een levende eenheid waarin verschillen van mening aanleiding zijn voor discussies waaruit nieuwe ideeën voortkomen.

Zoveel goeds kan van de politiek in het algemeen niet worden gezegd. Er is een kabinet, maar dat heeft geen eenheid van uitgangspunt en geen eenheid van doelstelling – of het moest zijn de handhaving van zichzelf. De fracties die het moeten steunen zijn het niet alleen met elkaar oneens over het beleid dat dit kabinet moet voeren, zij zijn daarover ook intern verdeeld. Intussen likt de PvdA haar wonden en speculeert vooral op die verdeeldheid in het regeringskamp. Veel vernieuwing gaat ook van haar op dit moment niet uit. De discussies in de Kamer kunnen op deze manier geen verduidelijking opleveren van de problemen waarom het gaat.

Dit alles is geen reden voor leedvermaak. Integendeel, want het maakt dat de vernieuwingen die wij bepleiten als hoogstnoodzakelijk voor het welzijn en de ontwikkeling van onze maatschappij op extra grote moeilijkheden

stuiten. En dat de analyse van de problemen waarvoor wij staan idem zoveel minder aandacht krijgen. Dit alles is wel een reden te meer om onafhankelijk onze eigen koers te volgen en in alle redelijkheid zelfstandig de verduidelijking na te streven van de problemen die moeten worden overwonnen. Indien nodig recht tegen de drie andere stromen in. Als dat moet ook ten koste van onmiddellijke electorale sympathie in de overtuiging dat uiteindelijk de ware betekenis van het gekozen standpunt over het voetlicht zal komen en bij de kiezers de doorslag zal geven.

De fractie heeft daarvan in de afgelopen maanden een aantal duidelijke voorbeelden gegeven [...] Geen voorbeelden van hoe je het best onmiddellijk bij de kiezers in het gevele kom. Wel voorbeelden van hoe je een standpunt bepaalt dat bijdraagt tot verduidelijking van de problemen waarom het in feite gaat.

Wel voorbeelden ook van hoe een partij moet optreden die de democratie niet alleen wil als middel, maar ook als doel. Die niet alleen van de democratie uitgaat als een gegeven stelsel, waarbinnen je opereert, maar die democratie ook ziet als een opgave voor de toekomst. Die democratie niet beschouwt als een middel tot handhaving van bestaande maatschappelijke structuren en machtsverhoudingen, maar als een altijd wankel vormgeving van de spanning tussen vrijheid en gelijkheid in de maatschappij.

Die spanning tussen vrijheid en gelijkheid komt nooit tot rust. Zij blijft in beweging, omdat in de maatschappij steeds nieuwe ongelijkheden en nieuwe vormen van onvrijheid ontstaan, terwijl bovendien oude vormen van onvrijheid en ongelijkheid wel hun functies verliezen, maar daarom nog niet afsterven en vanzelf verdwijnen.

De verzorgingsstaat, nog maar kort geleden ontwikkeld als hefboom voor het opheffen van onaanvaardbare ongelijkheden en aantastingen van mensen in hun elementaire bestaansmogelijkheden, heeft vormen van bureaucratie betutteling en ambtelijk paternalisme voortgebracht die grote groepen wel anders, maar per saldo niet minder ernstig aantasten in hun bestaan dan de onaanvaardbare toestanden waartegen die verzorgingsstaat was gericht. Formeel en staatkundig heeft de democratie in ons land een hoge trap van ontwikkeling bereikt, maar daarmee zijn nog lang niet alle regenteske machtsnetwerken uit onze maatschappij verdwenen.

De spanning tussen vrijheid en gelijkheid komt nooit tot een rustpunt. Dat er daarom nooit een definitief, voor altijd geldend antwoord voor te vinden is, betekent niet dat we dit probleem kunnen laten liggen. Het betekent integendeel dat we er telkens opnieuw mee bezig moeten zijn. Een maatschappij die denkt te kunnen gaan rusten op haar politieke lauweren zal dat betalen met verbrokkeling van haar eenheid en met een groeiende kloof tussen haar staatkundig democratische besluitvormingen en de feitelijke belangen en machtsverhoudingen in die maatschappij. Een politieke partij die zich onvoldoende van deze voortdurende, in telkens nieuwe vormen optredende spanning rekenschap geeft wordt met soortgelijke gevolgen gestraft.

Alleen helderheid die wordt verkregen door onderlinge discussies over fundamentele uitgangspunten en doelstellingen kan maken dat een partij die zich niet baseert op dogma's of belangen of traditionele bindingen in staat is meningsverschillen over tactische kwesties positief te verwerken. Laat zij die discussie sloffen, dat zal zo'n partij of uiteenvallen, of een partij worden die zich baseert op dogma's, belangen of traditionele bindingen, of zelfs op een combinatie van die drie. Een voorbeeld van het laatste is de vvd. De inzinking van D'66 omstreeks 1973 was voornamelijk te wijten aan een gebrek aan helderheid over de eigen grondslagen en verdeeldheid over tactische kwesties van partijpolitieke aard.

Het is vanuit die zienswijze dat het hoofdbestuur de discussie over de grondslagen van de partij is begonnen met de vaststelling van het beleidsprogramma 1977-81 een nieuwe impuls te geven door het aan de orde stellen van de stukken over de grondslagen die zijn gepubliceerd in de tweede Congres Democraat. Wij doen dat in de overtuiging dat D'66 daarmee verder werkt aan zijn vernieuwing, maar dat daarmee ook de lijn van zijn verleden wordt doorgetrokken vanaf het punt waar zijn voortbestaan dreigde af te knappen. Er is daarbij sprake van verandering. Allicht. Maar er is nog veel meer sprake van continuïteit in de ontwikkeling.

D'66 was en is een progressieve partij. Geen partij van socialisten en geen partij van liberalen, maar in de meest fundamentele zin een partij van democraten.

D'66 was en is geen dogmatische beginselpartij en geen belangenpartij, maar een partij die principieel wil dat zijn uitgangspunten en doelstellingen vatbaar zijn voor toetsing en kritiek.

D'66 was en is geen getuigenispartij en geen partij van acties om de actie, maar een partij die de maatschappij voortdurend kritisch beziet op haar gehalte aan vrijheid en gelijkheid. Een partij die openstaat voor de signalen van actiegroepen en de stemmen van minderheden, maar die ook steeds achter de symptomen naar de oorzaken zoekt en die het beleid steeds mede beoordeelt op zijn lange termijn effecten.

D'66 stond en staat haaks op die partijen die in ons land traditioneel samen de dienst hebben uitgemaakt, maar die – om een formulering van Aad Nuis te citeren – beter in staat bleken elkaar in de gaten te houden dan de sociale werkelijkheid.

Kortom, D'66 is de vierde stroming die verschilt van de drie andere doordat hij het meer moet hebben van zijn helderheid dan van zijn volume. Dat is deels, misschien zelfs voornamelijk, een kwestie van mentaliteit. Een mentaliteit van de dingen niet nemen zoals ze zijn omdat ze nu eenmaal zo zijn: van een wat versterkte gevoeligheid voor maatschappelijk onrecht, maar ook voor oneerlijk spel; van openheid en het aanvaarden van verschillen tussen mensen, maatschappijen en cultuur als positief; een combinatie – zoals Jan Terlouw het eens heeft genoemd – van een warm hart en een koel hoofd, een kritische instelling niet alleen ten opzichte van mensen en dingen buiten, maar ook binnen de partij.

Het is die soort instelling die de mensen van het eerste uur bij elkaar heeft gebracht en die de bron was en is voor de vernieuwende impulsen die van de partij uitgaan in een mate die haar omvang steeds sterk heeft overtroffen. Diezelfde kritische en op vernieuwing gerichte instelling maakt echter ook dat D'66 noch op de macht van de gewoonte, noch op het groepsbelang, laat staan op dogmatische uitgangspunten kan rekenen als het er om gaat haar eenheid te bewaren.

Die eenheid zal daarom moeten worden gevestigd door iets anders, iets dat even kenmerkend is voor D'66 als de mentaliteit waarop het aansluit, nl.

door periodiek herhaalde opheldering van de gemeenschappelijke grondslagen, uitgangspunten en doelstellingen die principieel ter discussie en ter toetsing blijven staan. Dat betekent dat de formulering van zulke grondslagen en doelstellingen, hoe onmisbaar die ook is voor de discussie, minder belangrijk is dan de discussie zelf. Het betekent bovendien dat die discussie niet los mag worden gemaakt van een kritische toetsing van het geformuleerde op zijn maatschappelijke en politieke consequenties. Blijft dat laatste achterwege dan dreigt onmiddellijk verstarring van de formulering tot dogma's en vertroebeling van hun betekenis tot leuzen.

Voor een partij die erkent dat vrijheid en gelijkheid in een voortdurende en voortdurend veranderende spanning tot elkaar staan, voor een partij die streeft naar vernieuwing en die openstaat voor nu niet voorzienbare toekomstmogelijkheden, voor een partij die daarom democratie ziet niet alleen als een middel, maar ook als een voortdurend na te streven doel, voor zo'n partij kan de formulering van uitgangspunten alleen zin hebben voor zover die verheldering oplevert over wat ons als actieve leden beweegt tot gezamenlijk politiek handelen.

Zo'n partij zorgt er daarom voor dat haar uitgangspunten en haar beleidsprogramma telkens opnieuw in onderlinge samenhang ter discussie komen en worden herzien in het licht van nieuwe ervaringen en inzichten.

De snelle herrijzenis na de diepe inzinking tot vrijwel het nulpunt toont duidelijk aan dat D'66 een eigen plaats heeft in het politieke krachtenveld. Het komt er nu op aan van daaruit ook de eigen lijn naar de toekomst door te trekken. Dat geldt voor de politiek binnen Nederland, in de gemeentepolitiek niet minder dan op provinciaal en landelijk niveau en het geldt voor vrijwel iedere beleidssector; op sociaal-economisch gebied niet minder dan op dat van de ruimtelijke ordening, het mediabeleid en de sociale en culturele voorzieningen. Het geldt in principe evenzo ten aanzien van de politieke verhoudingen en problemen buiten Nederland, waar wij bij betrokken zijn. Uitgangspunt van onze plaatsbepaling in de Europese verkiezingen en in het Europees Parlement zal daarom mijns inziens moeten zijn dat wij ook in dat kader er naar streven de vierde stroming zo goed mogelijk tot haar recht te laten komen.

## Congrestoespraak door Jan Terlouw (1979)

Toespraak gehouden op de 25ste Algemene ledenvergadering op 27 oktober in de Veemarkthallen/Maresca in Utrecht

Pas twee weken geleden hebben we ons door de saaiste algemene en politieke beschouwingen sinds jaren geworsteld. Ik neem aan dat u allen hier, politiek geïnteresseerd tot op het bot, geen krant hebt overgeslagen, geen televisie of radio-uitzending hebt gemist, en dus precies weet wat er allemaal niet is gebeurd. Zoals gebruikelijk controleerde het CDA de show, de VVD aangeliënd meevoerend, soms wat blaffend, nooit gevaarlijk. Het kabinet keek drie dagen en nachten lang zeer bedrukt. Dat kon niet zijn uit angst voor een crisis, want die dreigde geen ogenblik. Misschien zaten ze somber te overpeinzen dat het nog anderhalf jaar is tot voorjaar '81.

Ik wilde het verslag over deze opwindende dagen summier houden. U weet het intussen wel. Er is zeer vreemd, ja beschamend, omgesprongen met de Hofstravoorstellen. Het is u bekend wat die omhelzen. Het vorige kabinet heeft prof. [Henk] Hofstra gevraagd rapport uit te brengen over zgn. inflatie-neutrale belastingheffing. Door de inflatie ontstaan namelijk grote onbillijkheden. Rente op spaargeld wordt soms voor meer dan 100% wegbelast, omdat er niet wordt gecorrigeerd voor geldontwaarding. Om dezelfde reden teren bedrijven in op hun kapitaal. En mensen met hoge inkomens kunnen slapend rijk worden door geld te lenen, te beleggen in goederen die hun waarde behouden, of in waarde stijgen, en de te betalen rente aftrekbaar te maken voor de inkomstenbelasting.

[...] Goed, dit moest me even van het hart, ik hou er over op. Ik wil vandaag over iets anders spreken, namelijk over de noodzaak om onze identiteit, onze wezenskenmerken te bewaren in deze periode van stormachtige groei die we doormaken.

Vóór ik dat doe vindt u het wel goed dat ik een paar woorden zeg tegen



de partijvoorzitter, die vandaag afscheid van ons neemt. Ik doe mijn best het kort te houden, omdat ik de nieuwe voorzitter die we gaan kiezen niet te veel voor de voeten wil lopen. Ik stel me voor dat ook hij het een en ander kwijt wil aan zijn voorganger.

Professor meester Jan Glastra van Loon. Ik bedoel: Jan. We hebben samen heel wat meegemaakt. Toen je conflict met de minister van Justitie Van Agt in een fase was gekomen dat een kabinetscrisis vlak voor de deur stond, toen we veertien dagen samen, en met de andere leden van de toenmalige fractie, hadden gevochten tegen de man die men later ‘van beton’ is gaan noemen, toen zei je: ‘Ik vind het staatsrechtelijk zuiverder dat jullie als fractie een politieke beslissing nemen zónder mij. Ik zie je pas weer als jullie standpunt vast staat.’

[...] Ik durf te zeggen dat ik er al die jaren Jan van Loon nooit op heb betrap in zijn politieke handelen aan zichzelf te denken. Het belang van D’66 en van de politiek in Nederland, dat heeft bij hem altijd voorop gestaan.

Ik neem aan dat anderen zullen belichten hoe jij de partij weer op de been hebt geholpen. Niet alleen, wel als eerste die niet alleen geloofde en hoopte, maar die programma’s begon te schrijven, die in de trein stapte om in de uithoeken van het land kleine handjesvol getrouwen voor en door dat programma te interesseren en te inspireren. [...]

D’66 maakt een succesperiode door als nooit eerder vertoond in de partij. Bij de Europese verkiezingen scoorden we hoger dan ooit te voren, maar 9% lijken al weer lang achterhaald, als we enige waarde mogen hechten aan opiniepeilingen.

Succes houdt een gevaar in. Je kunt er dronken van worden. Je kunt er kritiekloos van worden. Je kunt er door worden meegesleept op zo’n manier dat je niet meer in de gaten houdt wat je koers is. Ik spreek over een gevaar, niet over iets wat aan de gang is. Nog steeds koerst D’66 in een progressieve richting. Ik houd het er op dat mensen zich tot ons keren juist om die progressieve richting. Maar het kan nuttig zijn om eens even na te gaan wát onze overtuiging is, waaraan onze bezieling wordt ontleend.

Links, rechts, zelfs progressief, conservatief, het dreigen woorden te worden met een onduidelijke of ondubbelzinnige betekenis. Woorden bedoeld

om 'in te delen', niet om wezenlijke inhoud aan te geven. Waar het werkelijk om gaat is het verschil tussen belangenbehartiging en opkomen voor het algemeen belang. Een gewogen algemeen belang, waarbij meer rekening wordt gehouden met wie het het meeste nodig hebben, niet met wie het hardst kunnen roepen. Vooruitstrevend in politieke zin is niet alleen maar 'willen veranderen'. Ik zou vooruitstrevendheid en progressiviteit zo willen definiëren: je bent progressief in politieke zin als je streeft naar veranderingen in de structuur van de samenleving waardoor de graad van zelfzucht kleiner wordt.

Volgens deze definitie is progressiviteit iets anders dan belangenbehartiging, zelfs belangenbehartiging van een zwakke groep. De strijd om hoger loon kan heel gerechtvaardigd zijn, hij kan ook kortzichtig zijn. De strijd om behoud van een bepaalde vorm van onderwijs kan juist zijn, hij kan ook worden ingegeven door enge belangenbehartiging. Een zwak bedrijf of een hele bedrijfstak in stand willen houden met overheidsgeld kan noodzakelijk zijn, bijvoorbeeld ter wille van de werkgelegenheid in een noodlijdende regio, zo'n op zichzelf begrijpelijk verlangen kan ook berusten op schijnprogressiviteit.

Dit soort overwegingen trekt nieuwe kiezers naar ons toe, denk ik. Mensen die weigeren te geloven dat iedere daad goed en vernieuwend is als je er een bepaald etiket op zet. Mensen die menen dat de vraag of iemand hoort bij een zwakke of sterke groep niet uitsluitend kan worden bepaald door de hoogte van het inkomen.

Maar ik wil die mensen waarschuwen. Wie D'66 stemt, stemt niet voor zijn eigen belang, tenzij hij/zij hoort bij een groep die wil praten maar geen versterker heeft, die wil kijken maar niet bij het lichtknopje kan. Hij stemt voor een andere structuur, waarin zwakken beter tot hun recht komen, en sterkeren dus minder.

Veranderen naar een lagere graad van eigenbelang. Daar kan een beleidsprogramma aan worden getoetst. Voor een onderdeel als inkomensherverdeling is dat betrekkelijk eenvoudig: verkleining van de verschillen is de aangewezen richting. Voor onze verhouding tot ontwikkelingslanden is het betrekkelijk eenvoudig: wat zijn wij bij hen vergeleken onvoorstelbaar rijk. Als het gaat om verhoging van de eigen bijdrage in ziektekosten is het be-

trekkelijk eenvoudig: waarom zouden juist zij die al de pech hebben om ziek te zijn ook nog eens op moeten draaien voor de steeds hoger wordende kosten van het medische apparaat?

Moeilijker wordt het om bijvoorbeeld te toetsen het vraagstuk van de al of niet modernisering van kernwapens in Europa. Is zo'n modernisering een verandering in de richting van een lagere graad van zelfzucht? Of van zelfbehoud? Ik kan daar in deze fase van de discussie geen concreet antwoord op geven. Maar zo'n toetsing draagt wel bouwstenen aan voor een beslissing.

Hij roept ons in herinnering dat ook de burgers van het Oostblok in de eerste plaats mensen zijn, met dezelfde gevoelens van angst en onzekerheid als wij kennen; sterkere gevoelens wellicht, omdat zij leven onder een knellende doctrine. Zo'n toetsing leert ons dat niet alleen onze veiligheid in het geding mag zijn; het gaat ook om de vermenselijking of ontmenselijking van de mondiale samenleving. Ik wil niet uitsluiten dat wij tot een of andere vorm van modernisering moeten overgaan, maar het zal nooit mogen op grond van louter militaire argumenten. Stappen in de bewapeningswedloop zijn bepaald geen in het oog springend voorbeeld van veranderingen in de richting van een lagere graad van zelfzucht.

[...]

Men spreekt graag van de verrechtsing van D'66. Op het vorige congres heb ik al gezegd dat men daar maar één argument voor heeft: onze weigering ingedeeld te worden als zijstroom bij een van de bestaande hoofdstromen. Dat we daarin gelijk hebben blijkt uit de geweldige groei die we doormaken.

Meer en meer mensen kiezen voor het uitgangspunt van de vrije, individuele, verantwoordelijke mens, die zijn vrijheid en verantwoordelijkheid gebruikt om te kiezen voor solidariteit met degenen die zwakker zijn dan hij zelf. Zwak, niet alleen in financieel opzicht. Het gaat ook om hen die in onze geautomatiseerde, technologische staat tegen de muur vliegen, die dreigen te stikken, het gaat om hen die, van de wieg tot het graf verzorgd, vereenzamen in propere eensgezinswoningen, het gaat om hen die verstoken blijven van de informatie die ze nodig hebben, het gaat om hen die een subsidie nodig hebben en hopeloos verdwalen in de doolhoven van de bureaucratie, het gaat om iedereen die zich niet thuis voelt in een supergere-

glementeerde maatschappij, waarin hij wordt beschouwd als lastpak, omdat hij niet houdt van legergrijs en van koude kip in cellofaan. Wie voor D'66 kiest, kiest voor gedurfde veranderingen in de richting van vermenselijking van de samenleving. [...]

Steeds meer mensen kiezen voor D'66. Hartelijk welkom, en ik wou even vastleggen: jullie verrechtsen de partij niet, jullie kiezen voor een partij die er is, niet om jullie eigenbelang te dienen, maar om mee te werken aan een samenleving waarin de structuur verandert richting algemeen belang. Jullie versterken die stroming, dat ideaal, jullie zullen helpen die doelstelling vorm te geven. Ik verheug me er bovenal over dat steeds meer Nederlanders dat blijkbaar zo zien, dat blijkbaar zo willen.

De welvaartsstaat, de verzorgingsstaat, heeft de voorwaarden geschapen voor de mensen om individuen te kunnen zijn, om vrij te kunnen zijn. Er is meer vrije tijd dan vroeger om zelf te kunnen invullen. Er is meer bewegingsvrijheid dan vroeger, door auto en openbaar vervoer. Voor miljoenen landgenoten zijn vreemde volken, culturen, landen, dichterbij gekomen, omdat ze er met vakantie heen kunnen gaan. En toch spreekt men van de grote matheid. Toch bespeur je weinig elan, weinig motivatie om de nieuwe mogelijkheden zo in te vullen dat het leven zinvoller wordt. Is men er over teleurgesteld dat door de bouw van scholen de gevangnissen niet konden worden afgebroken,

dat de hoge belastingen, waarmee welvaartsverhoging gepaard gaat, worden ontdoken en dat sociale wetten worden misbruikt,  
dat mildere straffen niet leiden tot minder misdrijven,  
dat democratisering te weinig wordt gewaardeerd?

De grote matheid bewijst dat materiële welvaart nooit meer kan zijn dan randvoorwaarde voor tevredenheid, voor motivatie. Noodzakelijke randvoorwaarde, niet voldoende. Wezenlijker is een zinvolle levensvulling. Iets tot stand brengen. Iets verbeteren. Je kunt je afvragen of het zoeken naar wegen in die richting niet een taak is voor een kerk, of het humanisme of een andere levensbeschouwelijke beweging. Heeft de politiek daar wel iets mee te maken? Ik denk dat de politiek daar alles mee te maken heeft.

Tot nu toe heeft de politiek het altijd tot zijn eerste (in de ogen van sommigen bijna uitsluitende) taak gerekend om er voorwaarden voor te scheppen dat zoveel mogelijk geproduceerd kon worden, en dat het geproduceerde op deze of gene manier werd verdeeld. Men noemt dat het sociaal/economisch beleid en het zal u wel eens zijn opgevallen dat politieke strijd bijna altijd gaat over sociaal/economische vraagstukken. Wil je op dat gebied veel overheidsingrijpen dan ben je links, wil je weinig overheidsingrijpen dan ben je rechts.

Allemaal voor de welvaart en de verdeling er van. De verzorgingsstaat. En wat blijkt? Matheid. Defaitisme. Moedeloosheid. Wetenschap. Technologie, politieke prioriteiten, alles in dienst gesteld van welvaartsverhoging, van materiële productie. Met groot succes. Met weinig voldoening.

Daarom is levensvulling ook een politieke zaak. Daarom moet de politiek zijn prioriteiten verschuiven. Daarom moeten we toe naar structuren

in de bedrijven

in de welzijnssector

in de culturele sector,

in het ambtelijk apparaat,

in het onderwijs,

waarin mensen kunnen zien wat hun plaats is in het geheel, wat ze doen en waarom ze het doen. Welvaart alleen, die heeft de steriliteit van een laboratorium.

Dacht u dat D'66 zijn succes voornamelijk heeft te danken aan zijn redelijkheid? Ik geloof er niks van. Zeker, het realisme waarmee we te werk gaan zal mensen aanspreken, maar veel belangrijker is de hoopvolle lijn die uit onze beleidsdaden en beleidsvoornemen spreekt, belangrijker is onze, niet verwerping, maar wel relativering van materiële welvaart,

belangrijker is het besef dat er nieuwe normen nodig zijn die stoelen op oude waarden, zoals menselijke waardigheid en wederzijds respect.

D'66 is nieuw op twee manieren. Het eerste nieuwe element is het minst belangrijk. We hebben een nieuwe stijl van politiek voeren. Een open politiek. We behandelen de mensen als volwassenen (er is trouwens ook veel voor te zeggen om kinderen meer als volwassenen te beschouwen), we doen niet net of we voor alle problemen een pasklare oplossing hebben, we laten zien dat

een medaille twee kanten heeft, we geven toe dat ook de oplossing die niet de onze is enige waarde kan hebben.

Het tweede nieuwe element, daar gaat het echt om. D'66 wil het begrip rechtvaardigheid nieuwe inhoud geven. Zorgen vóór mensen wordt werken mét mensen aan een betere toekomst voor ons allen. Recht op een deel van de schaarser wordende werkgelegenheid kan net zo belangrijker zijn als recht op een uitkering. Het recht van de generatie na ons om straks te leven op een wereld die niet door onze handelswijze nu een vuilnisbelt is geworden, is even reëel als ons recht om schone lucht te ademen en schoon water te drinken.

Wat gisteren recht was, kan vandaag in onrecht zijn veranderd. Uitkeringen aan werklozen kunnen gisteren een voorrecht zijn geweest en morgen een middel zijn om iemand uit een zinvolle baan te weren. [...]

Uit de grondslagen-discussies in de partij zijn twee dingen duidelijk geworden.

- a) D'66 rust op zeer degelijke grondslagen, zeker niet van mindere kwaliteit dan die van socialisten, liberalen of christen-democraten.
- b) Het heeft geen nut daar een klassiek beginselprogramma uit op te bouwen en neer te schrijven. Opgeschreven beginselen maken weinig duidelijk en verhullen veel.

Ik ben er een voorstander van dat we van tijd tot tijd over onze grondslagen prátén, en dat we het resultaat van die gedachtenwisseling in actie omzetten. De beroemde actiebeginselen van Jan van Loon dus. Maar iets vastleggen? Hoeveel zou er in de beginselprogramma's van socialisten, liberalen en christen-democraten staan waar we het niet mee eens zijn? Waarschijnlijk weinig. En hoeveel in de praktijk geheel verschillende partijen zijn gegrondvest op identieke christelijke uitgangspunten? Of socialistische? Of liberale?

Nu is één ding zeker: het is gemakkelijk om over een woord te beschikken. Een etiket. Als iemand zegt: 'Ik ben socialist', dan stelt de toehoorder zich daar iets bij voor. Het kan nog heel wat kanten uit, maar toch. Als u zegt: 'Ik ben D'66-er, dan volgt onmiddellijk de vraag: 'waar staat u dan voor?' U moet dan iets uitleggen. Vraagt men een VVD-er wat hij is, dan antwoordt

hij: 'ik ben liberaal'. De vraagsteller is daar soms mee tevreden. Is hij dat niet, vraagt hij door, zegt hij: 'waar staat u dan voor?', dan moet de liberaal ook iets uitleggen. En dat is dan ineens een stuk lastiger dan het voor de D'66-er is, die het gewend is te moeten uitleggen waar zijn partij voor staat.

Ik herhaal: het is gemakkelijk om over een woord te beschikken. De woorden socialist en liberaal hebben een lange geschiedenis. Ze roepen een beeld op. En toch geloof ik dat wij het kunnen stellen zonder te beschikken over zo'n veelomvattend woord. We kunnen zonder, als we bereiken dat de woorden D'66, of het woord democraten, in Nederland een begrip wordt waarbij men zich automatisch als een Pavlovreactie, een reeks consistente, geïnspireerde programma's en beleidsdaden voorstelt.

In de Verenigde Staten wekt het woord Republikein niet de associatie met iemand die het Koningshuis omver wil werpen, maar met een politieke partij. En ook het woord Democraat is verbonden met een partij, zonder dat men daarbij denkt dat republikeinen ondemocratisch zijn. Ik hoop dat wij bereiken dat men in Nederland bij het woord democraat direct denkt aan D'66, zonder te denken dat andere partijen ondemocratischer zijn, wel denkend dat voor de Democraten'66 democratie zowel middel als doel is, zowel het bindmiddel als de essentie van alle beleidsdaden. Misschien moeten we onszelf vaker in plaats van D'66-ers, Democraten, of Democraten'66 noemen.

[...]

Ik meen te mogen zeggen dat wij op het ogenblik, hoewel wij geen opgeschreven beginselen hebben, toch een geloofwaardige partij in Nederland zijn geworden. De partij die het hardst groeit, de partij die dus de grootste electorale bedreiging is, de partij die getackled moet worden. Zijn we daar bang voor? Nee, dat zijn we niet, zolang onze progressieve politiek gekenmerkt wordt niet door enge belangenbehartiging, maar door het dienen van het algemeen belang, door vertrouwen te stellen in de bereidheid van mensen om mee te willen nadenken en mee te willen beslissen, door zwakkeren de extra kansen te bieden die ze nodig hebben, en door fundamentele democratisering, dat is vermenschlijking, van de samenleving.

## *Liberalisme in Nederland* door Elida Tuinstra (1980)

Uit: *Liberaal Reveil*, 21 (1980), nr. 3, 32-40. Het artikel werd eind 1979 geschreven.

### **Inleiding**

Het liberalisme is weer in discussie. Hoe kan dat? Liberalisme is toch die politieke stroming uit de tijden van onze voorvaderen, die de vrijhandel propageerden, het absolute koningschap afschaften en vrijheid als haar wapenspreuk hoog in haar (nooit getoond) vaandel droeg? Zo kan men liberalisme zien. Maar, zoals ik hoop aan te tonen, men doet het daarmee onrecht. Liberalisme is springlevend. Waarom? Omdat wij nu, anno 1979, evenzeer als in de tijd waarin het liberalisme ontstond, leven in een periode van heroriëntatie. Heroriëntatie op drie gebieden: economie, politiek en geestelijk leven of wellicht kunnen we voor dat laatste beter invullen: de waardenscala in de maatschappij. Ook nu een nieuwe economische orde, ook nu de belangrijkste politieke vraag 'wat is de rol van de overheid' en ook nu een zoeken naar ons eigen mensbeeld. Dat maakt de discussie over het liberalisme zo boeiend en actueel. In Nederland is de ontwikkeling van het liberalisme bovendien anders dan in andere landen. Ik zal mij beperken tot de gang van zaken rond het liberalisme in Nederland. Die geschiedenis is reeds boeiend genoeg. Niet alleen het beschrijven van geschiedenis beoogt dit artikel. Als iemand, die midden in de actuele politiek staat, zal ik tevens graag mijn visie geven op de toekomst van het liberalisme in Nederland.

### **Oorsprong in de renaissance**

Aan het eind van de middeleeuwen, zo onnavolgbaar beschreven in Huizinga's 'Herfsttij', hervindt de mens zichzelf. De theocratie, verstrengeling van wereldlijke en geestelijke macht, had voordien samen met adel en (absoluut) vorst de gewone mens machteloos gelaten. Zijn denken werd beheerst door



bovennatuurlijke machten, waarop hij geen greep had, zijn werken door feodale plichten (terwijl de rechten afbrokkelden), zijn levensdoel was het vinden van het geluk in het hiernamaals. De mens zoekt naar uitwegen uit dit systeem. Zoals we ook in later eeuwen steeds zullen zien gaat de mens bij een heroriëntatie op eigen functioneren, op eigen identiteit, terug naar zijn verleden, de altijd vruchtbare moederschoot van de historie.

De renaissance zoekt haar antwoord op de meest wezenlijke problemen van het menselijk bestaan in de oudheid en de vroeg-christelijke leefwereld. Verwonderlijk is dit niet. Immers elementen van eigenwaarde, eigen ethiek en eigen rechten van de mens vinden we zowel bij Plato als bij Paulus en deze bouwstenen worden maar al te graag opgepakt om eigen identiteit in een crisissituatie te versterken. De renaissance schonk op deze wijze geboorte aan het humanisme als Europese geestesstroming en aldus werd een geestelijk klimaat geschapen dat ruimte gaf aan creativiteit. Groot werd die ruimte gevuld: nieuwe uitvindingen, ontdekkingsreizen, nieuwe staatkundige denkbeelden, een andere economische orde en een verdieping van het persoonlijk geloofsleven. Dit alles kwam tot bloei in een proces, dat zich over eeuwen uitstreckte en dat bij voortduring een beroep deed op de homo liberalis, de vrije mens, die de drager is van de krachten die aan de cultuur inhoud en gestalte geven.

### **De situatie in Nederland voor 1848**

In Nederland kreeg deze vrije mens al vroeg kansen in de burgerij, de nieuwe stand. De voorwaarden daartoe waren gunstig. Vooral de zeventiende eeuw was een bloeitijd. Van een verre vorst in Spanje, die bovendien zijn godsdienst aan zijn onderdanen wilde opleggen, had men zich in langdurige strijd bevrijd. De Republiek der Verenigde Nederlanden straalde van zelfbewustheid, men zie de geschilderde portretten uit die dagen, b.v. van de regenten van weeshuizen, trotse mannen en vrouwen (!) die, met de hand op de beurs, duidelijk baas in eigen huis waren. Na de godsdienstoorlog stond verdraagzaamheid hoog in aanzien, al moet gezegd worden dat die tolerantie vooral eigen geloofsgenoten n.l. de calvinisten betrof. Niet voor niets bloeiden andere godsdiensten in schuilkerken. Maar toch, Thomas à Kempis, Erasmus, Spinoza, Hugo de Groot, om maar enkele Nederlanders te noemen, wisten de universele geest van de renaissance in eigen taal te vangen en nieuwe inhoud te geven. Zij genoten in ruime kring aanhang en bekendheid.

Helaas is de afstand tussen zelfbewustheid en zelfgenoegzaamheid klein. Spreiding van macht door de machthebbers zelf is altijd moeilijk en de regentenregering ontaardde in een oligarchie. De slechte klank die het woord regent heden ten dage heeft dateert uit die tijd: het conservatisme schoot wortel in Nederland en het zou tot aan de grondwet van 1848 duren voordat legitieme macht aan een ruimere kring van de nieuwe burgerij gegeven werd. Wel dient één eenzame voorloper genoemd te worden: Gijsbert Karel van Hogendorp, de man die in 1812 het interregnum dat ontstond na het vertrek van de Fransen, op de juiste wijze wist op te vullen. In zijn jonge jaren had hij ruimschoots kennis genomen van de denkbeelden van de Verlichting met hun optimistisch geloof in de mens en zijn/haar mogelijkheden. De geest van de vrijheid had hij geproefd en gewaardeerd tijdens een verblijf in de jonge Staten van Noord-Amerika in 1783, waar hij bevriend raakte met niemand minder dan Jefferson.

De ideeën van Van Hogendorp over de parlementaire democratie, de plaats van de monarch daarin, werden door zijn collega's uit de bestuurlijke kringen in Den Haag en door koning Willem I afgewezen. Ook zijn pogingen om de handel te bevrijden van de beschermende rechten mislukten. Maar hij maakte door zijn voortdurende en openlijke strijd voor deze denkbeelden de weg vrij voor de grondlegger van het liberalisme in Nederland: Johan Rudolf Thorbecke.

Voor het eigen karakter van het liberalisme in Nederland is naast de hiergenoemde langdurige traditie van burgerlijke levensstijl de persoon en denkwereld van Thorbecke (1798-1872) van doorslaggevende betekenis geweest. Na zijn studie in de klassieke talen had hij gelegenheid om nog enkele jaren in Duitsland te studeren, waar zoals bekend, in die dagen bloeiende filosofische scholen bestonden. Het is tevens de tijd van de romantiek: Schiller, Goethe, de rechtshistoricus Von Savigny, de reus der idealistische wijsbegeerte Schelling, bepaalden mede het klimaat waar de toen 22-jarige student in terecht kwam. Geen wonder dat wij bij hem niet de absolute vrijheid van het individu als grondslag voor de maatschappij zien, maar het constateren van een duidelijk organisch verband tussen individu en groep. Hij wil de vrijheid van de maatschappij niet afleiden uit die van de individuen, maar geeft aan individu en groep ieder zijn eigen waarde: individu en staat hebben volgens hem elk hun zelfstandige betekenis; hun onderlinge verhouding vindt in het recht haar uitdrukking. Thorbecke ziet de maatschappij in

voortdurende groei en daarom is hij in staat geweest met handhaving van zijn beginselen toch recht te doen aan de eisen van de tijdsomstandigheden. Tevens gaf hij daarmee aan het liberalisme als beginselleer de mogelijkheid zich in de maatschappij te ontwikkelen. Het is de onsterfelijke verdienste van het liberalisme met haar ideeën over de vrijheid van de burgers en de scheiding der machten, dat het niet alleen in Nederland maar in vrijwel heel Europa de rechtsstaat heeft gevestigd.

### **Rol van de staat**

Thorbecke zag de rol van de staat zeker niet als een passieve: 'kenmerk van een liberale staat is dat zij de ontwikkeling van zelfstandige kracht bevordert, algemenen voorwaarden sceppe, waaronder die ontwikkeling mogelijk wordt'. Deze woorden door hem in 1869 geschreven konden ook nu geschreven zijn. Er klinkt in door hoezeer het liberalisme een emancipatiestreven in zich houdt.

### **Politieke partijvorming**

Toch is het liberalisme niet de emancipatiebeweging geworden voor de groepen die nog geen deel hadden aan de nieuwe bestuursvormen: de arbeidende bevolking. De leer van de staatsonthouding heeft op het terrein van de arbeidsvoorwaarden en arbeidsomstandigheden te lang het vrije spel der maatschappelijke krachten op zijn beloop gelaten ook toen duidelijk was hoe groot de schaduwzijden van dit spel konden zijn. De industriële revolutie had immers ook in Nederland grote ellende voor de werknemers, mannen, vrouwen en kinderen met zich mee gebracht. Ook in de politiek t.o.v. de koloniën is van de vrijheidsgeest weinig te bespeuren.

Hier wreekte zich dat het liberalisme het vrijheidsbegrip nog onvoldoende had ingevuld. De vrijheid van de bezitters bracht een onvrijheid, een afhankelijkheid voor de niet-bezitters met zich mee. Vrijheid noch vrijheidsrechten bleken 'van nature' geschonken zaken, maar verworvenheden waarvoor iedere generatie, ieder mens zich steeds opnieuw moest inzetten. Door op het kritieke moment dit sociale aspect te verwaarlozen verloren de liberalen niet alleen aan invloed bij de grote massa, maar raakten zij ook onderling verdeeld. Toen b.v. hun eigen liberale minister Tak van Poortvliet in 1891 met een voorstel voor drastische uitbreiding van het kiesrecht kwam brandde een felle strijd los tussen de meer behoudende liberalen die

hun macht bedreigd voelden en de vooruitstrevenden, die inzagen dat de maatschappelijke ontwikkeling een breder draagvlak voor de politieke besluitvorming vereiste. De partijvorming op liberale grondslag kwam mede daardoor moeizaam op gang.

Toch bleek de liberale invloed. Het waren liberale ministers die de eerste arbeidswet, de leerplichtwet, woningwet en gezondheidswet tot stand brachten, allemaal instrumenten om het vrije spel der maatschappelijke krachten zo te leiden, dat werkelijke vrijheid en gelijkheid een kans kregen. Vooral de Vrijzinnig Democraten vormden een pittige groep. Veel actiever dan b.v. de christelijke partijen zetten zij zich in voor vrouwenemancipatie, protesteerden zij tegen het slappe bewind van de christelijke regering t.a.v. de Jodenvervolging in Duitsland en bepleitten zij ontwapening om tot betere internationale verhoudingen te komen. Hun liberalisme vertoonde een menselijk gezicht.

### **Liberaal?**

In hoeverre is de vvd werkelijk liberaal? Voor de beantwoording van die vraag is het van belang vast te stellen welke de functie is van de ideologische uitgangspunten of grondslagen voor de praktische politiek van alledag. Politiek kan men omschrijven als vormgeving aan de samenleving; politieke partijen dienen mede de richting aan te geven, waarin naar hun mening die samenleving zich moet ontwikkelen. Zij moeten doelstellingen voor langere termijn vaststellen. Daarvoor zijn mijn inziens drie dingen nodig: – begrip voor het verleden; – kritische evaluatie van de eigentijdse maatschappelijke situatie, waarvoor inzicht in de maatschappelijke ontwikkeling is vereist; – een eigen maatschappijvisie.

Wie zich met deze drie punten bezig houdt kan niet om uitgangspunten heen: onherroepelijk komt bij het denken over het verleden, heden en toekomst de vraag waarom en waartoe op. De kracht van grondslagen is dan vooral dat zij de dagelijkse politieke problemen in een ruimer kader zet; de gevolgen van bepaalde ad hoc-beslissingen voor het geheel worden daardoor duidelijker. Een samenhangend beleid wordt dan mogelijk. Door vanuit de grondslagen de maatschappij te beschouwen vindt men de politiek relevante vragen en ontdekt oplossingsrichtingen. Wie nu de vraag of de vvd liberaal is aldus benadert, heeft dus de plicht na te gaan in hoeverre de praktische

politiek aan de doelstelling van het liberalisme beantwoordt. We nemen daarbij de definitie, zoals Oud die in 1958 geeft in *Enige aspecten van het modern liberalisme*: ‘Liberalisme is het streven dat er op gericht is dat zoveel mogelijk in onze maatschappij de voorwaarden worden geschapen, waardoor de mens zich zo vrij mogelijk zal kunnen ontplooien. Wij zeggen dat het individu in de maatschappij in de eerste plaats komt en dat het in de laatste instantie altijd gaat om de mens’.

Van de grote maatschappelijke problemen, die de vvd als iedere andere politieke partij in de dertig jaar van haar bestaan onder ogen had te zien noemen wij enkele: de onafhankelijkheid van Indonesië, de milieuproblematiek, de te krappe arbeidsmarkt, de energieschaarste, de ‘revolutie’ van de jaren zestig, de emancipatie, de veranderde normen en waarden, de werkloosheid. Toetsen wij nu de door de vvd aangedragen oplossingen aan de door Oud genoemde ‘vrije ontplooiing’ dan wreekt zich hier opnieuw, even als honderd jaar geleden, dat het begrip vrijheid niet nader is ingevuld. Wie zich verzet tegen de onafhankelijkheid van een kolonie, die daar aan toe is, wie jarenlang weigert de keerzijden van het industrialisatieproces, zoals de milieuvervuiling, onder ogen te zien, wie buitenlandse arbeiders hier naar toe haalt zonder de consequenties voor de bevolkingspolitiek daar uit te trekken, wie de energieschaarste vooral wil oplossen door snelle invoering van kernenergie en LNG [vloeibaar aardgas], wie zonder nader onderzoek stelt dat meer winst meer werk oplevert, hanteert een statisch vrijheidsbegrip.<sup>1</sup> De vrije ontplooiing is dan wel weggelegd voor de Nederlander maar niet voor de Indonesiër. Wel voor de ondernemer, maar geen vrijheid voor de burger om frisse lucht in te ademen. Wel ontplooiing voor de nationale economische groei, maar afhankelijkheid in de ontwikkelingslanden, en wel vrijheid voor de producent zonder vrijheid voor de consument om te vertellen of hij dat product wel wenst. Het statisch vrijheidsbegrip brengt onvrijheid voor anderen met zich, maar soms ook voor diegenen aan wie wel de vrijheid gegund wordt; innerlijke onvrijheid b.v. voor de ondernemer door verslaving aan zijn werk, innerlijke en uiterlijke onvrijheid voor een bepaalde bevolkingsgroep om stand, status op te moeten houden, hetgeen

1 De begrippen ‘statisch’ en ‘dynamisch’ vrijheidsbegrip zijn ontleend aan het artikel ‘Liberalisme en partijvorming op liberale grondslag’, J. Wessel, gepubliceerd in *Liberaal Revueil* (1976), nr. 3.

verslaving aan bezit met zich brengt. De resultante van die statische vrijheid is dan de status quo, een situatie waarin mens en maatschappij gevangen zijn in zelfgeschapen verouderde structuren.

Maar er is hoop. De ‘revolutie’ van de zestiger jaren ging weliswaar aan de vvd voorbij (of liever zij riep haar mede op), maar het veranderend normen- en waardepatroon ving zij op. Een groep ‘liberalen’ uit de vvd probeerde via het tijdschrift ‘Liberaal Reveil’ de discussie rond het liberalisme weer nieuw leven in te blazen. Deze discussie werd vooral levendig gevoerd binnen de JOVD, een groepering liberale jongeren van wie enkelen (zie onder) later aan de wieg zouden staan van Democraten’66.

Mede daardoor koos de vvd op beslissende momenten toch voor emancipatie, voor alternatieve samenlevingsvormen, voor herziening van het echtscheidingsrecht, voor verbetering van het gevangeniswezen. Het liberale gezicht is dan beter herkenbaar: het door Thorbecke genoemde ‘recht doen aan de tijdsomstandigheden’ wordt dan in (politieke) praktijk gebracht. Van een dynamisch vrijheidsbegrip is ook hier geen sprake, daarvoor is meer nodig dan het bevestigen van al gegroeide veranderde gedragspatronen. Daarvoor is perspectief vereist. Biedt een andere politieke partij in Nederland dat perspectief?

### **Democraten’66**

Na de gezamenlijke krachtsinspanning om na de Tweede Wereldoorlog Nederland weer op te bouwen, het industrialisatieproces te versnellen en de economische groei te bevorderen, kwam er een soort vriendelijke rust over Nederland.

Zoals vaak in welvarende tijden ging dit gepaard met een zekere zelfvoldaanheid over het bereikte. Dit maakte het oog van de bestuurders blind voor de geestelijke en culturele veranderingsprocessen die in gang waren gezet. Deze verandering betrof vooral de mens zelf. Voor wie de oorlog 1940-1945 bewust had meegemaakt bleek het onmogelijk hetzelfde vertrouwen als een vorige generatie te hebben in God, gezag, bestuur en wetenschap. In cruciale momenten van het leven werd de mens op zichzelf teruggeworpen. Hij en hij alleen moest beslissen over verzet of overgave, over leven en dood. Dit bracht een ontmythologiseringsproces in gang dat vergeleken kan worden met de herfsttij der middeleeuwen. [...] ‘Schenkt Drees uw vertrouwen’

luidde een Partij van de Arbeid-verkiezingsaffiche uit die tijd. ‘Geloof U mij, het komt goed’ zei koningin Juliana toen half Nederland moeite had met het aanvaarden van een Duitse echtgenoot voor haar kroonprinses. De tijd dat de mensen zonder meer accepteerden, vertrouwden, geloofden, was echter onherroepelijk voorbij.

Wel waren de protesten aanvankelijk beperkt tot randgroepen in de samenleving (provo), maar hun creatieve en originele manieren van verzet versterkten het zelfvertrouwen van hen die anders wilden. Geen der bestaande politieke partijen begreep het symptoom. Hieruit bleek hoezeer zij zich van hun burgers vervreemd hadden. Politiek stond in slecht aanzien. Door de ondoorzichtige besluitvorming die zich buiten de openbaarheid afspeelde, was er ook geen belangstelling voor politiek. Men ging wel stemmen, maar doordat tevoren niet vaststond welke coalitie zou gaan regeren was het altijd onduidelijk waar je stem bleef.

Het groeiend onbehagen sprong de pan uit toen de regering, gesteund door de burgemeester van Amsterdam, tegen de zin van de overgrote meerderheid van de bevolking doorzette dat het huwelijk van prinses Beatrix en de heer Van Amsberg toch in de hoofdstad zou worden voltrokken. Een van de vvd-raadsleden van Amsterdam, drs. Hans Gruijters, trad uit de vvd en richtte zich met een groep geestverwanten voor een deel afkomstig uit de JOVD in een appèl tot de Nederlandse bevolking, waarin zij om adhesie werd gevraagd. Deze bleef niet uit en een nieuwe politieke partij werd opgericht: Democraten’66.

In de eerste jaren van haar bestaan zal D’66 zelf wellicht ontkend hebben dat het liberalisme tenminste één van haar grondslagen was: zij wees namelijk alle -ismen als grondslag voor partijvorming af, omdat zij ‘geen antwoord konden geven op de hedendaagse problemen’. Zij waren immers ideologieën uit de vorige eeuw. Deze afwijzing was noodzakelijk om tot werkelijke vernieuwing te komen. Maar wij herkennen bij hen toch liberale trekken als sterke nadruk op het individu, staatsrechtelijke hervormingen, invloed van de burgers op het bestuur, openbaarheid en controle van de macht. Bij de verkiezingen van 1967 haalde D’66 zeven zetels, maar door de kwaliteit en het enthousiasme van haar inbreng was haar invloed verhoudingsgewijs groter. Zij werkte inspirerend niet alleen op andere partijen maar ook op

maatschappelijke groeperingen als actiegroepen en zij bood op die wijze uitzicht op een maatschappij die een waardenscala voorstond waarin burgermansfatsoen en materieel gewin een minder hoge prioriteit kregen.

In de korte tijd van haar bestaan heeft D'66 een duidelijke ontwikkeling doorgemaakt van partij met hoofdaccent op staatsrechtelijke hervormingen en vrijheidsrechten naar een partij die op de samenhang van maatschappelijke en economische processen wijst en de mens en zijn directe omgeving voorop stelt. Zo wijst zij op de kwalijke gevolgen van het gescheiden optrekken in de maatschappij van de productiesector en de sociaal-culturele sector, waarbij de normen die in de eerste worden aangelegd, zoals hoog tempo, prestatiedwang, onderlinge concurrentie, verwaarlozing van het milieu, ook dreigen te worden gehanteerd in de tweede. Veeleer zou hier van een samenspel sprake moeten zijn, een gezamenlijke waardenbepaling, waardoor de mens in beide processen in zijn waardigheid wordt hersteld.<sup>2</sup>

De rol van de overheid ziet D'66 actief in het stimuleren van de gewenste ontwikkelingen. Ook bij een ondernemingsgewijze productie kan de overheid, b.v. door stimuleren van technologische vernieuwing, impulsen geven die de kwaliteit van werkgelegenheid, werkomgeving en product ten goede komen. Economische groei is prima, maar niet ten koste van mens en milieu.<sup>3</sup> De mens mag niet gevangen raken in eigen welvaart. De vrijheid van de mens kan alleen bereikt worden door bevrijding van datgene wat hem afhankelijk maakt. Dat kan afhankelijkheid zijn van de overheid, als die teveel wil voorschrijven, dat kunnen instituties zijn als onderwijs of gezondheidszorg, die zich over de mens kunnen ontfermen, er van uitgaande dat hij dom of ziek is, dat kan het vrije marktmechanisme zijn als het in de praktijk zo werkt dat de consument wordt uitgeschakeld, enz. Dat kunnen de bedrijfsleiding en verhuurder zijn die beslissen op grond van veranderde eigendomsverhoudingen over werken en wonen voor werknemers en huurders. Steeds komt het op een actief soort vrijheid aan, een dynamisch vrijheidsbegrip dus, dat de creativiteit in de mens losmaakt.

2 Een uitstekende beschrijving van deze problematiek wordt gegeven in Pragma 'Een politieke identiteit voor liberalen', Standaard Uitgeverij Antwerpen/Amsterdam.

3 Een D'66-visie op industriële vernieuwing en werkgelegenheid in de jaren tachtig is te vinden in 'Morgen brengen' van Jan Terlouw en Walter Zegveld, uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam, 1979.



Liberaal? Wie terugblijkt naar de oorsprong van het liberalisme ziet dat de creativiteit en geloof in de mens een van haar fundamenteën is. Daarom is D'66 een moderne liberale partij.

### **Toekomst van het liberalisme**

[...] Uit de bovengegeven schets blijkt dat vanuit het liberalisme heel verschillende antwoorden op maatschappelijke problemen gegeven zijn. Zagen we voor de oorlog de Vrijheidsbond en de Vrijzinnig Democraten als conservatieve en progressieve vormgeving aan de liberale denkbeelden, momenteel dringt dezelfde indeling zich op bij de vvd en Democraten'66. Schept het liberalisme daardoor onduidelijkheid of is het veeleer zo dat haar ideeënwereld pluriformiteit met zich mee brengt? Een ideeënstelsel leeft niet los van mensen. Zo ligt ook aan het liberalisme een bepaald mensbeeld ten grondslag. Welk mensbeeld? Het antwoord op die vraag is beslissend over de politieke keuze. Onze huidige welvaartsstaat, onze verzorgingsstaat vraagt een andere inzet dan honderd jaar geleden. Zij heeft ons bestaanszekerheid geboden, aan velen van ons (veel) meer dan dat. Het gaat er nu om de kwaliteit van het bestaan te verbeteren. Deze kwaliteit omvat veel: kwaliteit van woonomgeving, onderwijs, arbeidsomstandigheden, het zijn bekende doelstellingen, maar we zullen verder moeten gaan, of liever dieper. Hoe is het met de kwaliteit van het huwelijk als instituut, met onze opvoeding ook in geestelijke waarden, hoe met onze medemenselijkheid ten aanzien van culturele minderheden die te midden van ons wonen? Hoe ver reikt onze verdraagzaamheid? Welk deel van onze welvaart komt ten goede aan de Derde Wereld of om iets heel anders te noemen aan de vernieuwing van het gevangeniswezen?

Hier ligt nog een niet beantwoorde uitdaging. Het lijkt of men bij het putten uit de inspiratiebron die het liberalisme kan zijn nog maar aan de oppervlakte is gebleven. Het gaat er nu om verder naar de oorsprong van die bron terug te gaan. Dat was immers de homo liberalis, de vrije mens, in wie de krachten nog te sluimerend gelaten worden, maar die juist die kwaliteit waar moeten maken. Het wakker maken en richting geven aan die krachten is een opgave aan ons allemaal, maar speciaal aan die politieke partijen die in het liberalisme hun oorsprong vinden. Het gaat dan niet om de toekomst van het liberalisme, het gaat om de toekomst van de mens.

## Literatuur

- W. Banning, Arnhem 1964, *Hedendaagse sociale bewegingen*
- H. J. Laski, Londen 1936, *The rise of European liberalism*
- W. Verkade, *Liberalisme*, gepubliceerd in *Verkenningen* in de politiek deel 2, onder redactie van A. Hoogerwerf, 1976
- J. G. Bruggeman, *Over het hedendaags liberalisme*, Liberaal reveil, juli 1974.
- J. Wessel, *Liberalisme en partijvorming op liberale grondslag*, Liberaal Reveil, 1976 no. 3.
- Pragma, *Een politieke identiteit voor Liberalen*, Standaard Antwerpen/ Amsterdam
- J. Terlouw, W. Zegveld, *Over industrie en werkgelegenheid in de jaren tachtig, Morgen brengen*, 1979, Bert Bakker, Amsterdam
- P. J. Oud, *Enige aspecten van het modern liberalisme*, 1958.
- Gijsbert Karel van Hogendorp*, biografie door Henriette de Beaufort
- Liberalisme in de jaren tachtig*, uitgave Teldersstichting 1978

*Graven naar de bouwstenen voor de D'66-ideologie* door Jacqueline de Savornin Lohman (1981)

Uit: *Idee'66* (1981), 2, nr. 1, 1-5

**De wieg: einde en begin van een ideologie**

Bepaalde discussies zijn op een gegeven moment populair om daarna weer een tijd naar de achtergrond te verdwijnen. Zo is er de afgelopen jaren veel geschreven en gepraat over de crisis. De verzorgingsstaat beleeft een crisis. De samenleving staat voor een crisis. Dit werd een veel gehanteerde tactiek om de mensen wakker te schudden. Let op het is ernstig, want we bevinden ons in een crisissituatie. Hetzelfde geldt in zekere zin voor het schrijven over het gebrek aan idealen in ons westers maatschappij type. Het einde van de ideologie is al vele malen, de ene keer met wat meer eruditie dan de andere, aangekondigd. Het leent zich goed voor het rijmpje:

‘einde’ en ‘begin’ die zaten in een bootje,  
‘einde’ viel er uit, wie zat er toen nog in?

Juist: ‘begin’. Het einde van een ideologie draagt de komst van een nieuwe ideologie in zich. We kunnen niet goed zonder. D'66 ontstond in zo'n ideologie-arme periode. Er was geen gemeenschappelijk oriëntatiekader dat de nodige vanzelfsprekendheden gaf om zinvol bezig te zijn. De wederopbouwperiode was – zo viel achteraf te constateren – eigenlijk een benijdenswaardige tijd geweest, omdat toen de bereidheid ontstond om met elkaar de schouders onder het karwei te zetten. Vreemd genoeg had de oorlogsperiode in waardenoriëntatie eerder conserverend dan vernieuwend gewerkt. Vooroorlogs gold als goed; herstel van het voorafgaande was het motto. Men hield de blik op het verleden gericht.

In *Het Appèl*, een pamflet dat de oprichters van D'66 in 1966 uit lieten gaan, werd Nederland op de snijtafel gelegd. Diagnose: het bestel is ziek en moe. Nog steeds moeten regering en parlement het doen met codes uit een voorbij tijdperk. Het politieke spel moet nog steeds worden gespeeld volgens regels die dateren uit de vorige eeuw. De diagnose is gericht op één zenuwbaan uit het staatsbestel: het staatkundig functioneren van regering en parlement.

De initiatiefnemers van D'66 constateren dat dit niet deugt en bieden als remedie een aantal staatsrechtelijke vernieuwingen aan, zoals de gekozen minister-president en het districtenstelsel.

Zoals zo vaak gebeurt met politieke stukken wordt door de critici van D'66 de diagnose overgeslagen en krijgt de voorgestelde remedie het zwaar te verduren. Wie in die tijd in een forum of discussiegroep moest optreden, ondervond dit aan den lijve. Maar er was nog een ervaring: het verhaal sloeg aan bij een bepaalde publieksgroep. Dit waren vooral jongeren met een goede opleiding of nog in opleiding. Bovendien mensen die voorheen niet politiek actief waren. Er was kennelijk iets in *Het Appèl* verwoord dat appelleerde. Het frisse groen van de goed opgezette reclamecampagne, zeiden critici verbolgen. Of was het de zakelijke benadering; het wars zijn van ideologische veelal dogmatische taal, waar de politiek zo mee verbonden was en waardoor de politiek zo ongelooftwaardig was in de ogen van de mensen? De staatkundige hervormingen zouden immers een 'meer zakelijke opstelling van het parlement' bevorderen. De structuren en verantwoordelijkheden zouden verhelderd worden, zodat de invloed van de kiezer niet beperkt bleef tot 'het eens per vier jaar plaatsen van de magische rode stip', zoals Van Mierlo het verkiezingsritueel eens typeerde.

Hoewel het verkiezingssucces in 1967 van D'66 aanvankelijk wel een schok-effect had op de andere partijen en de invloed van D'66 ook wel viel aan te wijzen, zoals bijvoorbeeld op de grondwetsherziening, herstelde het oude bestel zich betrekkelijk snel. De hervormingsvoorstellen, bedoeld om de burger dichter bij het bestuur te brengen, werden één voor één als onhaalbaar op de brandstapel gelegd en wat D'66 aan hervormende gedachten lanceerde, kwam in diverse partijprogramma's terug. Op zich geen schande. Wel betekende het een permanente afroming van de eigen ideeënwereld.

### Beleidsplan 1971-1975

Het eerste beleidsplan voor de jaren 1971-1975 bevatte tal van deze ideeën. Thema's als industriële vernieuwing, milieubeheer en een rechtvaardige welvaartsverdeling zowel binnen Nederland als internationaal gezien, worden hierin aangepakt. Hoofdstuk I, 'Open Samenleving', bevat vergaande voorstellen om de vrijheidsdrang en kritiek op 'gezagsdragers', die in de jaren zestig was losgekomen, in constructieve banen te leiden. Het legaliseren van abortus, het terugdringen van de staat als zedenmeester en de verlaging van de meerderjarigheidsgrens zijn voorbeelden uit dit hoofdstuk. Hoewel uit deze voorbeelden reeds blijkt hoe 'ideologisch geladen' dit programma was, blijft D'66 een image houden van pragmatische deskundigheid. Bij herlezing van de inleiding uit dit eerste uitvoerige beleidsplan blijkt de nadruk te liggen op de negatieve kanten van de technologie. 'Het werktuig van onze technische en economische macht is ons uit de hand gelopen.' 'Kernwapens en vervuiling bedreigen de wereld', zo wordt daar gesteld.

Het is verleidelijk om even een sprong te maken naar het verkiezingsprogramma voor 1981, waarin hetzelfde, maar in wat bloemrijker bewoordingen, wordt opgedist: 'tussen de betonnen administratietorens en kerncentrales die niet alleen de horizon vervuilen, verdwalen we steeds dieper in de slagschaduw van bureaucratie en techniek'. Wie 't ziet mag 't zeggen.

Het mensbeeld dat het eerste beleidsplan oproept, is dat van de vrije, creatieve, zelfbewuste mens, die bereid is offers te brengen voor een rechtvaardiger verdeling van de welvaart. Voorop staat het vermogen van mensen om de samenleving naar hun wens in te richten. Er wordt een sterk beroep gedaan op de verbeeldingskracht. Vrede, vrijheid en veiligheid zijn leidende principes. De problemen worden als in beginsel oplosbaar gezien. De machtsverdeling in de samenleving is wel voor verbetering vatbaar; het gaat om rechtvaardiger verhoudingen, niet om het opheffen van onrechtvaardigheden.

Het verschil lijkt subtieler dan het is. Hierin komt immers tot uiting dat D'66 wel vernieuwingsgezind is, maar zich niet ver verwijderd van de bestaande vanzelfsprekendheden op het gebied van inkomensverdeling en machtsverhoudingen, zoals bijvoorbeeld de relatie tussen de seksen. Als remedie voor het staatsbestel draagt dit eerste beleidsplan niet de gekozen minister-president en het districtenstelsel aan.

Nu wordt gepleit voor een radicaal andere departementale indeling. De hergroepering moet plaatsvinden aan de hand van de drie kernproblemen: de open samenleving, het milieu en de besturing van wetenschap en techniek.

### **Programma 1977-1981**

Het volgende beleidsprogramma voor de periode 1977-1981 heeft een eigen geschiedenis. D'66 was als partij 'door een diep dal gegaan', om een politicus van dit moment te citeren; een teken dat de partij overeind begon te krabbelen, was het verschijnen van dit nieuwe beleidsprogramma 1977-1981. [...]

Het is geschreven in een tijd dat de grenzen aan de groei zich alleen nog maar manifesteerden op het gebied van het milieu. De eindigheid van lucht, water, bodem, stilte is tot ons doorgedrongen. De eindigheid aan de groei van het nationaal inkomen nog niet.

In vergelijking met de voorafgaande publicaties is de toon van de inleiding voorzichtig. Men zou zelfs kunnen zeggen dat het vertrouwen van het vermogen van mensen om de problemen op te lossen wat is verminderd, terwijl er met meer ontzag geschreven wordt over 'ontwikkelingen' die 'een eigen dynamiek vertonen', waarbij menselijk ingrijpen wel eens 'averechtse gevolgen kan hebben'.

Behalve de grotere beduchtheid voor deze externe factoren, ook wel de invloed van 'de omgeving' genoemd, komt uit de tekst van de inleiding ook een besef van sociale ongelijkheden naar voren. Gesproken wordt van 'verouderde machtsstructuren', de noodzaak van 'sociale doelmatigheid', naast de technisch-economische en tenslotte komt de bescherming van de zwaksten in de samenleving al nastrevenswaard naar voren. Met enige voorzichtigheid kan men stellen dat het mensbeeld genuanceerder is; naast tolerantie en erkenning van het pluriforme karakter van de samenleving vindt nu ook de structurele achterstand van 'onmachtige groepen' erkenning. Mensen met lage inkomens en hulpbehoevenden worden met name genoemd.

Nieuw in dit programma is het streven naar 'de menselijke maat'. De bureaucrativering, als negatieve factor, was tot op dat moment nog nauwelijks gesignaleerd. De eerdere programma's van D'66 zochten veeleer de oplossing in een herordening dan in een afschaffing of beperking van de overheidsbureaucratie. Ook de erkenning van de grenzen van het overheidsbeleid is nieuw. Mondigheid die zich alleen maar uit in het vragen van oplossingen

van vadertje staat leidt tot passiviteit en dus ... onmondigheid. Vogeltjes die het bekje steeds opensperren totdat er wat ingestopt wordt, vergeten dat zij kunnen vliegen. (Deze dichtertlijkheden zijn niet in het programma te lezen en komen voor mijn rekening.)

[...]

Concluderend: het gezicht van D'66 eind jaren zeventig is minder 'opgewekt'. Het heeft een zorgelijke trek. De opgave is minder eenvoudig dan we dachten. Er zijn structuren, ongelijkheden in macht, en vooral is er een economisch-technische ordening, met eigen wetmatigheden. Toch keert het mensbeeld van de actieve verantwoordelijke burger met recht op volledige ontplooiing van zijn talenten en capaciteiten telkens terug. 'Deze ontplooiing moet geschieden in vrijheid en verantwoordelijkheid, naar eigen inzicht en overtuiging, in solidariteit met de medemens en zonder politieke, sociale en economische discriminatie van anderen.'

## **De Nieuwste Geluiden: concept-verkiezingsprogramma**

1981

Een herziening van het beleidsprogramma is vanaf 1978 aan de gang. Sommige onderdelen zijn al vernieuwd, anderen zijn onderweg. Gestreefd is om zoveel mogelijk het verkiezingsprogramma te enten op het vernieuwde beleidsprogramma. [...]

Welke ideologie spreekt er uit dit ontwerp? Keren de hiervoor besproken punten terug? Is er een bepaalde ontwikkeling in het denken aan te geven? Zijn er overeenkomsten in diagnose en remedie?

In de diagnose breidt de lijst van 'misse' zaken zich alleen maar uit. Wat opvalt is dat sinds de oprichting in 1966 eigenlijk niets afgevoerd kan worden. De politiek faalt nog steeds. Zij blijft 'zo'n tien jaar achter de werkelijke problemen aanhollen.' Techniek en bureaucratie blijven ons dwars zitten. Men leest over 'doldraaien in reusachtige, onbestuurbaar geworden structuren'. Het ontstaan van een informele economie (vrijwilligerswerk, 'zwart' werk) wordt verklaard als een manier waarop mensen proberen aan de dwingende structuren te ontsnappen.

Het beroep op de verbeeldingskracht, een vaak terugkerend geluid in voorafgaande programma's, is vervangen door het bescheidener 'wij zijn

geen magiërs'. Toch wordt een ambitieuze opstelling gekozen door de blik op de verre toekomst te richten. 'We moeten ons baseren op de toekomst die wij wensen. Terugredenerend vanuit dit toekomstbeeld moeten wij dan een analyse maken van hervormingen die nu nodig zijn om straks zover te komen en van de middelen om ze tot stand te brengen.'

Hoe deze toekomstige maatschappij er uit zou moeten zien, daar laat dit verkiezingsprogramma zich niet over uit. Geen blauwdruk dus waarin bijv. wordt aangesloten op de door de WRR ontwikkelde scenario's, om van daaruit terug te redeneren naar vandaag. Wel wordt een filosofie aangereikt, die een mentaliteit en methodiek inhoudt. Het is de filosofie van de menselijke maat. Het terug naar de menselijke maat betekent radicale beslissingen, omdat het nodig zal zijn radicaal andere wegen in te slaan. Niet méér van hetzelfde, maar anders, is ook een essentieel element van dit instrumentarium.

Maar welk mensbeeld schuilt achter deze menselijker maat? Tenslotte zijn er zoveel mensen; je hebt ze in alle soorten en maten.

Impliciet schuilt in deze gedachtegang het geloof in de mensen. In hun inventief en creatief vermogen. Dit is van meet af aan een bouwsteen van de D'66-ideologie geweest. Het beeld van de Redelijke Mens. Flexibel genoeg om op grond van goede argumenten zijn/haar opvattingen bij te stellen. Expliciet profileert D'66 zich in dit program als derde stroming, 'die zich los maakt uit de oude leerstellingen van liberalisme en democratisch socialisme' en die als ingrediënten heeft: 'sociale bewogenheid, humane ethiek, democratische gezindheid, vrijheidsliefde en onorthodoxe inspiratie.' [...]



## Congrestoespraak door Laurens Jan Brinkhorst (1981)

Toespraak gehouden op de 31ste algemene ledenvergadering op 14 november in De Flint in Amersfoort

Gevoelens van teleurstelling en van onbegrip, ja zelfs van vervreemding overheersen bij velen over de onmacht van de politiek, over het feit dat vijf en een halve maand na de verkiezingen nog steeds geen begin is gemaakt met het nieuwe beleid. Die teleurstelling, het onbegrip, die vervreemding worden nog versterkt als een kabinet niet eens in staat is zonder hulp van buiten een regeringsverklaring op te stellen.

Ook in onze eigen kring leven zulke gevoelens en het zou onjuist zijn ze te ontkennen of met gemakkelijke praatjes af te doen.

Als regeringspartij die direct bij de crisis betrokken was, moeten wij de durf hebben de aanleidingen op te sporen, te analyseren wat er fout is gegaan en er lessen voor de toekomst uit te trekken. Juist D'66 moet dat doen, niet zozeer omdat wij de 'minst schuldige' zouden zijn (al is dat natuurlijk wel zo), maar omdat wij aan onze eigen geschiedenis verplicht zijn 'onaangename waarheden' onder ogen te zien.

Maar voordat ik daartoe overga ook enige 'aangename waarheden'. Voor D'66 is dit niet alleen een tijd van kommer en kwel. Dit is het eerste congres na de verkiezingen. Na vier jaar van krachtige, maar redelijke oppositie zijn wij sterker dan ooit tevoren uit de verkiezingen te voorschijn gekomen. Het gejuich over onze historische overwinning op 26 mei mag dan verstomd zijn, de betekenis daarvan is voor vriend en vijand in het hele land zichtbaar. Een nieuwe stroming in de Nederlandse politiek is inderdaad doorgebroken. Voor het eerst na vele jaren ziet het politieke krachtenveld er anders uit: honderdduizenden kiezers hebben gekozen voor een nieuwe politieke koers en voor een andere stijl van politiek bedrijven. Een meer dan

verdubbelde Kamerfractie is inmiddels goed voorbereid en popelt om aan de slag te gaan. In de regering kunnen wij onze ideeën niet alleen uitdragen, maar ook trachten te verwezenlijken. Daarvoor tekent een sterk team van D'66-ministers en staatssecretarissen – één vice-premier, drie ministers, zes bewindslieden – en dat was op 26 mei nog allerminst zeker.

[...]

Er moge voor D'66 weinig reden zijn tot ontevredenheid over wat wij in de afgelopen jaren hebben bereikt, reden tot zelfgenoegzaamheid is er allerminst. En dat heeft met de kloof tussen politiek en samenleving te maken. Als de politiek er in de komende tijd niet in slaagt nieuw perspectief te bieden, nieuwe oplossingen te vinden voor nieuwe problemen, dan zullen teleurstelling, onbegrip en vervreemding structureel worden, dan zal iedere belangen- en actiegroep trachten buiten de politiek om zijn of haar gelijk te halen met onvoorspelbare maatschappelijke effecten. Uitspraken vanuit de vakbeweging, vanuit de anti-kernenergiebeweging, vanuit de vredesbeweging, mogen wij daarom niet al te gemakkelijk afdoen.

Dat is de eerste 'onaangename waarheid': de parlementaire democratie is geen rustig bezit meer. De afbrokkelende consensus over de inrichting van de samenleving ligt mede ten grondslag aan het geschil dat tot de kabinet-crisis heeft geleid en daarom moeten politieke partijen juist nu uitleggen wat zij met en in de samenleving willen, voor welke keuzen die samenleving staat en welke bouwstenen zij hebben aan te dragen. Dat is de echte crisis waar wij voor staan.

[...]

Nationaal en internationaal dreigen de problemen ons aan alle kanten boven het hoofd te groeien. De internationale economische crisis heeft in de industrielanden al tot 23 miljoen werklozen geleid en dat aantal groeit nog dagelijks. De wereldwijde instellingen waarop de economische orde na de Tweede Wereldoorlog werd gegrondvest zijn in ernstig verval en er is nog geen enkel uitzicht op een nieuwe rechtvaardige internationale orde, die de toenemende kloof tussen grote delen van de Derde Wereld en de industrielanden doet verminderen. Dichter bij huist dreigt de onmacht van

de Europese instellingen het economisch en politiek nationalisme aan te wakkeren.

Nationaal is de verzorgingsstaat uit balans geraakt. Weliswaar heeft zij nieuwe ontplooiingskansen aan velen gegeven, maar zij heeft ook geleid tot nieuwe afhankelijkheid van gigantische bureaucratieën. Zij is vaak niet in staat om van buitenaf komende dreigingen te keren. Dat proces wordt nog verergerd, doordat wij een tijdperk van nieuwe schaarsten zijn binnengetreden. De schaarste aan energie en milieu, natuur en ruimte om te leven.

Nu aan het begin van de jaren '80 stuiten wij op steeds meer grenzen, waardoor eerder opgewekte verlangens van de burgers niet langer kunnen worden bevredigd, terwijl hun verwachtingspatroon aan de verminderde mogelijkheden niet is aangepast.

Dat brengt mij meer direct bij problemen waarmee het kabinet de afgelopen weken heeft geworsteld en de door de informateurs aangedragen oplossingen.

Beheersing van de overheidsfinanciën, nieuwe werkgelegenheid, rendementsherstel voor het bedrijfsleven, stabilisatie van de collectieve lastendruk, het lijkt de kwadratuur van de cirkel. Toch zijn alle vier wezenlijk om de Nederlandse economie door de gevarezone van de komende jaren te trekken.

[...]

Ook stabilisatie van de collectieve lastendruk is een van de randvoorwaarden van het regeerakkoord. Terecht wordt daarmee vastgesteld dat wij met de steeds verdergaande stijging (onder het kabinet-Den Uyl tot 62,4%, wat onder het kabinet Van Agt doorging tot 68%) de psychologische grenzen van het maatschappelijk aanvaardbare hebben bereikt. [...]

Juist progressieve partijen staan voor nieuwe uitdagingen hoe de spanning te overbruggen tussen ideaal en werkelijkheid. D'66 moet in dat proces voorop gaan om belangrijke verworvenheden van de verzorgingsstaat te kunnen handhaven. Rechtvaardige lastenverdeling is daarbij voor ons essentieel. Maar wij mogen niet de ogen sluiten voor de grenzen die lagere economische groei, de nieuwe schaarste en de veranderingen in de wereld-economie ons opleggen. Nederland is geen eiland, ook economisch niet.

Te doen of wij onbeperkt door kunnen gaan op de oude voet zou vooral van ombarmhartigheid getuigen tegenover de velen die thans materieel en immaterieel in de knel dreigen te raken. In eigen land denk ik daarbij in het bijzonder aan de kwetsbare groepen, vrouwen en jongeren, die dreigen uit het arbeidsproces te worden gestoten, terwijl het er juist naar uit begon te zien dat die gelijkwaardige positie een feit zou worden.

[...]

Tegen deze achtergrond zie ik voor D'66 in de komende tijd een dubbele rol: door onze positie binnen het kabinet vervullen wij allereerst een essentiële schakelfunctie. Het onderlinge wantrouwen tussen beide coalitiepartners is ondanks de oplossing van de kabinetscrisis helaas nog niet verdwenen, en dat is een ernstige zaak. Zonder de D'66-schakel was de keten al geknapt. Ondanks alle negatieve ontwikkelingen van de laatste weken blijft een CDA/PvdA/D'66-kabinet immers het enige met een voldoende draagvlak in de samenleving. Maar om een nieuw perspectief te bieden, is het niet voldoende dat het kabinet er is: het zal de komende jaren alleen kunnen blijven zitten als het uiting geeft aan een fundamentele bereidheid met elkaar oplossingen te bereiken voor moeilijke beleidskeuzes, niet alleen op financieel-economisch en sociaal-gebied, maar ook op het terrein van de rechtsstaat, de kwaliteit van de samenleving en de vrede en de veiligheid.

Waar D'66 uitdrukkelijk voor deze combinatie heeft gekozen, zijn wij ook gehouden het mogelijke te doen om als verbindend element op te treden in het belang van de coalitie als geheel.

Maar er is meer. Wij zullen niet toestaan dat de kwaliteit van onze inbreng daardoor geweld wordt aangedaan. Als het bijvoorbeeld gaat om emancipatiebeleid, om medezeggenschap en democratisering, of om milieubescherming, zullen wij staan voor onze eigen uitgangspunten.

Dat brengt mij op die andere, even wezenlijke rol: het gestalte geven aan onze eigen identiteit en het uitdragen van onze ideeën. Wij mogen nooit tot een coalitie toetreden en zijn ook deze niet binnen gestapt, alleen vanwege het zachte fluweel van enkele ministerzetels. Ook als regeringspartner mogen wij het lange-termijn-belang van politieke en maatschappelijke vernieuwing niet uit het oog verliezen. Macht is noodzakelijk om ideeën in

de politieke praktijk te kunnen omzetten. Wij zijn terecht geen getuigenispartij voor wie woorden belangrijker zijn dan daden, voor wie alleen de gezindheid telt van waaruit idealen worden aangeprezen. De gezindheid mag nooit worden losgekoppeld van de gevolgen voor de praktijk. Wij zijn bereid verantwoordelijkheid te dragen en om in dat proces vuilen handen te krijgen. Maar het mag ons nooit gaan om de macht alleen. Macht mag alleen worden uitgeoefend als de controleerbare opdracht van de burgers. Uiteindelijk staat de verwezenlijking van onze idealen centraal. Steeds zullen wij moeten toetsen of de machtsuitoefening daaraan dienstbaar kan zijn. Nog steeds blijft immers het woord van Lord Acton waar: macht corrumpeert en absolute macht corrumpeert absoluut.

En daarmee kom ik tot onze plaats in het politieke krachtenveld. Wij zijn geen vage middenpartij, geen partij die heen en weer zwabbert tussen links en rechts, geen partij met vleugels van Delfzijl tot Vlissingen. Kortom: wij zijn geen CDA zonder C. Wie dat soort politiek begeert, moet niet bij D'66 terecht. Geestelijke vrijheid, kwaliteit van de democratie en afkeer van groepsbelangenbehartiging zijn voor ons wezenlijke kenmerken. Het is waar, dat de begrippen links en rechts voor politicologen veel van hun onderscheidend vermogen hebben verloren, maar daarmee zijn zij voor de politieke beeldvorming nog niet irrelevant geworden. Links staat voor verandering en voor sociale rechtvaardigheid. Rechts voor behoudzucht en respect voor gevestigde belangen.

D'66-ers houden niet van etikettenplakkerij. En terecht. Maar met die beeldvorming hebben wij rekening te houden en dan is duidelijk dat D'66 nooit een rechtse partij is geweest. Wij zijn wars van dogmatisme en utopie, omdat die leiden tot verstarring en leerstelligheid, omdat die systemen en structuren centraal stellen en niet de mensen. Omdat wij niet alleen een redelijke politiek wensen, maar ook in redelijkheid politiek willen bedrijven, verwerpen wij extremistische uitingen. Kortom: wij staan links van het midden.

Behalve de getuigenispartijen bevindt zich ook de Partij van de Arbeid, onze coalitiegenoot, aan de linkerkzijde van de politiek. Onze tradities zijn deels verschillend. De PvdA is meer centralistisch, meer collectivistisch ingesteld, heeft meer vertrouwen in het sturend vermogen van de nationale overheid, en is sterk ideologisch georiënteerd. D'66 is meer individualis-

tisch, heeft meer oog voor pluriformiteit, wantrouwt macht van de overheid evenzeer als particuliere macht, heet een instinctieve voorkeur voor decentrale boven centrale oplossingen en voor klein- boven grootschaligheid. Wij wantrouwen ideologieën waar zij spoedig verworden tot gesloten denksystemen, wij stellen de feilbaarheid en de niettemin onafwendbare verantwoordelijkheid van ieder individu voor zijn handelen voorop. Onze Europese en internationale gerichtheid staat voorop.

Maar naast deze onmiskenbare verschillen in uitgangspunt en benadering zijn er vele elementen die ons binden: zorg voor de zwakkeren in de samenleving, sociale rechtvaardigheid en de wens ons niet neer te leggen bij bestaande machtsverhoudingen en privileges. Laat de PvdA ons daarom niet steeds vragen of wij wel een progressieve partij zijn, wantrouwen is een slechte raadgever. Wij hebben gekozen een vernieuwingsgezinde partij te zijn. Vanuit die positie gaan wij gaarne de dialoog aan. Laat niet de vraag wie zich 'progressief' noemt, de kwaliteit van de discussie bepalen, maar de vraag wat de inhoud van onze ideeën is. In dat open gesprek vertegenwoordigen wij het 'andere links'. In vriendschappelijke wedijver zullen wij onze verschillende ideeën aan de samenleving van de jaren '80 presenteren.

De vernieuwing in de politiek die D'66 in Nederland vertegenwoordigt is niet tot ons land beperkt. Het gaat om een breder verschijnsel, dat zich ook in andere Europese landen voordoet. Ook daar zijn bestaande partij-politieke kaders versleten. Wanneer wij over de grenzen kijken, zien wij meer geestverwante bewegingen. Ik denk aan de groene partijen, die terecht zo sterk het milieu benadrukken dat door vele bestaande partijen onvoldoende is opgevangen. Zij hebben veelal nog niet hun definitieve vorm gevonden, omdat zij blijven steken in één dimensie van de politiek, hoe belangrijk deze ook is.

Anders ligt het met het fascinerende verschijnsel in Engeland van de alliantie tussen de nieuwe opgerichte SDP [Social Democratic Party] en de Britse liberalen. Met beiden hebben wij veel gemeen en dat bleek overduidelijk bij ons recente bezoek. Het is een hoopgevend begin van een nieuw proces van partijvorming over de grenzen heen, niet gebaseerd op een gemeenschappelijke ideologie van gisteren, maar op een gemeenschappelijk antwoord op de problemen van nu en morgen. Ook de links-radicalen, coalitiepartners

van de Franse socialisten, de Italiaanse republikeinen en de Deense radikale Venstre en velen binnen de Duitse DFP [Deutsche Forumpartei, voorloper van de Freie Demokratische Partei (FDP)] behoren met alle nationale verschillen tot onze geestverwanten. Zij allen vertegenwoordigen de radicale traditie waaruit de Franse Revolutie met haar leuze ‘vrijheid, gelijkheid en broederschap’ voortkwam. Socialisme en liberalisme van de 19de eeuw gaan op die gemeenschappelijke wortels in het verleden terug, al zijn hun wegen sindsdien uit elkaar gegroeid. Na twee eeuwen is het tijd voor een nieuwe synthese, waarin vrijheid en gelijkheid beide tot hun recht komen. Zonder broederschap zijn vrijheid en gelijkheid ieder afzonderlijk steriel.

Omdat het liberalisme in zijn oorsprong eveneens stond aan de kant van de verandering, dienen wij vanuit ons uitgangspunt ons open te stellen voor progressieve liberale gedachten. Ook deze hebben in het verleden bijgedragen tot de ideeënwereld van D’66. Gezien het optreden van de vvd als conservatieve partij kunnen onze verwachtingen vanuit die hoek niet hoog gespannen zijn. De huidige oppositieleider heeft er nooit een geheim van gemaakt dat de omvang van zijn partij voor hem belangrijker is dan de kwaliteit van haar ideeën. Maar het zou te betreuren zijn en ook niet met onze progressief liberale uitgangspunten overeenstemmen, indien wij van onze kant de discussie zouden afsnijden met hen die ook daar al jaren naar verandering uitzien. [...]